tijdschrift voor geestelijk werk

Yvonne Orobio de Castro: interview

PRAKTISCHE HUMANISTIEK

inhoud

Levinas

Geestelijke verzorgers in medisch-ethische commissies

Over de hel en de hemel

maart 1993

7

Inhoud

3 Redactioneel

4 DOSSIER ARTIKEL
Levinas: een filosofische verantwoording van de mogelijkheid van ethiek
Jan Keij

12 Geestelijke verzorgers in medisch-ethische commissies in de ziekenhuizen
Een gesprek met Yvonne Orobio de Castro
Ko Burger

19 Over de hel en de hemel
Sonja 't Hart-Hartog

22 OPINIE
Naar een Landelijk Beraad van Categoriale Geestelijke verzorging
Ko Bordens en Ko Burger

24 OPINIE
De toekomst van de geestelijke verzorging in verpleeghuizen

29 Nieuwsbrief

33 Recensies

41 Boeken en tijdschriften

46 Berichten en adressen

47 Agenda

Colofon

Praktische Humanistiek is een uitgave van de Stichting Publicaties Praktische Humanistiek. Bestuursvoorzitter is prof.dr. Harry Kunneman, hoogleraar theorie en praktijk van het geestelijk werk, in het bijzonder praktische humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.
Praktische Humanistiek richt zich tot allen die professioneel bij het humanistisch geestelijk werk betrokken zijn. Het redactionele beleid is gericht op de verdere verdieping, ontwikkeling en professionalisering van het humanistisch geestelijk werk in het bijzonder en de geestelijke verzorging in het algemeen.

REDACTIE
Drs. Rob Buitenweg (UvH/voorzitter), drs. Ko Burger (raadsman/secretaris), Ellis Blom (raadsvrouw bij Justitie), drs. Frank Brinkhuis (UvH/tekstredactie), Ina Brouwer (UvH), Joop Flokstra (raadsman bij Defensie), Marcelle Mulder (raadsvrouw in ziekenhuis).

REDACTIEADRES
Postbus 367, 3850 AJ Ermelo. Telefoon: 03417-61440.

ADMINISTRATIE
Ellis Blom, Kempenland 8, 5171 HC Kaatsheuvel. Telefoon: 04167-74884.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER
Sonja 't Hart-Hartog, Judith Hokke, Jan Keij, Albert Nieuwland, Yvonne Orobio de Castro en Gérard van Tillo

VERSCHIJNING
4 keer per jaar. Abonnementen lopen in principe van september tot september.

ABONNEMENTEN
Men abonneert zich door de gekozen abonnementsprijs over te maken op giro 6240747 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Ermelo.
Als u een nota wenst te ontvangen, schrijft u naar de administratie en wacht met betalen.
Gewoon abonnement *f* 50,– (losse nummers *f* 14,25). Steunabonnement *f* 75,–. UvH/HOI-studenten *f* 35,–. Instellingstarief *f* 72,50.
Voor België: gewoon abonnement Bfr 1000. Steunabonnement Bfr 1500, overmaken op ASLK nummer 001-1779116-18 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Brand Whitloklaan 50, 1200 Brussel.

TEKSTBIJDRAGEN
Ieder die zich professioneel met humanistisch raadswerk en geestelijke verzorging bezig houdt, wordt uitgenodigd beschouwende artikelen of reflexies over ervaringen aan te leveren. U kunt hiertoe contact opnemen met de redactie.

AUTEURSRECHTEN
Het copyright van de artikelen berust bij de auteurs. Zonder schriftelijke toestemming mogen deze teksten niet vermenigvuldigd en openbaar gemaakt worden.
Informatie uit de Nieuwsbrief mag met bronvermelding overgenomen worden.

Zetwerk: Athmer/SKP, Utrecht.
Druk: Thieme, Zutphen.

ISSN 0926-5228
NUGI 612/636

Redactioneel

We openen het eerste nummer van 1993 graag met een gedachte die een lezeres de redactie toestuurde: *"Le problème n'est pas ajouter des années à la vie, mais la vie aux années."* (Het probleem is niet om jaren aan het leven toe te voegen, maar om het leven aan de jaren toe te voegen). In het licht van deze gedachte nodigt de redactie van *Praktische Humanistiek* de lezers graag uit kennis te nemen van dit nieuwe nummer.

In dit nummer is de lichamelijke kwetsbaarheid indringend aanwezig. In het eerste artikel introduceert Jan Keij de Joods-Franse filosoof Levinas, die er van uitgaat dat het de *mogelijkheid van lijden* ten gevolge van de lichamelijke kwetsbaarheid is, die hulp mogelijk maakt. De opvattingen van Levinas ruimen een belangrijke plaats in voor heteronomie en lijken daarmee op gespannen voet te staan met humanisme dat de menselijke autonomie centraal stelt. Tegelijkertijd wordt het denken van Levinas wel gekarakteriseerd als 'het humanisme van de andere mens'. Jan Keij schetst hoe autonomie en heteronomie zich bij Levinas tot elkaar verhouden, en hoe lichamelijke kwetsbaarheid, maar ook egoïsme *mogelijkheids*voorwaarden zijn voor ethisch handelen.

De lichamelijke kwetsbaarheid en de vraag naar het juiste ethische handelen zijn aanwezig in het leven van alledag van Yvonne Orobio De Castro, die als geestelijk raadsvrouw werkzaam is in het Academisch Ziekenhuis Utrecht. Ze vertelt van haar ervaringen als lid van een medisch-ethische commissie.

In het praktijkfragment 'Over de hel en de hemel' zien we de kwetsbaarheid van een psycho-geriatrische patiënt, maar ook het doorbreken van de zon.

Zoals reeds eerder aangekondigd, zal het volgende nummer geheel in het teken staan van het ambtskarakter en de vrijplaatsfunctie van het geestelijk werk.

De redactie

Mededeling

De jaargang van ons tijdschrift loopt van september tot september. Enige tientallen abonnees hebben de lopende jaargang nog niet betaald. Ellis Blom, die de administratie van Praktische Humanistiek voert, wil hen nog eens dringend vragen om hun abonnementsgeld z.s.m. te voldoen. Bedenkt u eens hoe kwetsbaar de financiële positie van een, weliswaar groeiend, maar nog klein tijdschrift als Praktische Humanistiek is!

Levinas: een filosofische verantwoording van de mogelijkheid van ethiek

Jan Keij

Dr. Jan Keij is in april 1992 gepromoveerd op het proefschrift 'De struktuur van Levinas' denken' (Kok, Kampen)[1]. Momenteel geeft hij cursussen – onder andere aan leken en in de gezondheidszorg – en onderzoekt daarmee de maatschappelijke relevantie van Levinas' filosofie. In april van dit jaar komt bij Kok Kampen het boek Eenvoudig gezegd: Levinas *uit. Het onderstaande artikel is een enigszins aangepaste weergave van het tweede hoofdstuk daaruit.*

Het horen van de naam Levinas gaat vaak gepaard met een vaag bewustzijn omtrent een denken dat handelt over verantwoordelijkheid voor de Ander (let op de hoofdletter!). Een vrome boodschap, die natuurlijk, zo beweert men, niet in aanmerking kan komen voor een echt *filosofische* status. Dat laatste niet vanwege de eenvoud van het verhaal. Integendeel, want dat is zeer gecompliceerd, of misschien zelfs verward. Nee, juist vanwege het profetische, gedrevene, die de boodschap tot verkondiging maakt, zou het hier in plaats van over een denken eerder over een aantal losse *gedachten* gaan. Die gedachten zijn, zo fluisteren boze tongen, bovendien nog theologisch ook. Kortom, je zou wel gek zijn om als filosoof je kostbare denktijd te investeren in een chaos van ideeën waarin je wegzinkt als in een moeras. Dan maar liever opnieuw Heidegger onder de loep nemen, of de rationele brokstukken van het postmodernisme oppoetsen. Dat is magertjes, ja, maar we verkeren filosofisch nu eenmaal in een malaise, en dan roei je met de riemen die je hebt, ook al zijn dat misschien luciferhoutjes.

Toch berust de bovenstaande mening over Levinas op vooroordeel en misverstand. Het is zeker waar dat Levinas onsamenhangend *schrijft* (hij bekommert zich weinig om de Ander als lezer). Maar wanneer we zijn gedachten combineren en herordenen, rolt er een ongekend systematische en complete filosofie uit; een filosofie bovendien, die de grondslagen kan bieden van een nieuw humanisme: het humanisme van de andere mens.

Met de onderstaande inleiding wil ik Levinas presenteren *in een notedop*. Mijn introductie zal niet alleen de samenhang van zijn filosofie naar voren halen. Nee, bovendien zal een nieuw mensbeeld in zicht komen, waaraan we misschien theoretisch moeten wennen, terwijl we het wellicht praktisch (feitelijk) al onderschrijven. En misschien zal de lezer ontdekken hoe dicht dit denken bij de eigen ervaringswereld staat, hoe *realistisch* het is; en wat de maatschappelijke relevantie van Levinas' filosofie voor onze tijd kan zijn, in het bijzonder voor iedereen die werkzaam is op het terrein van (geestelijke) gezondheid en welzijn.

1. Het probleem

Het uitgangspunt voor de presentatie van Levinas' denken in een vogelvlucht vinden we in de formulering van een probleem:
Stel, op een avond loop ik door de stad, op weg naar een etentje met een vriend. In een stille straat zie ik hoe vlak voor mijn neus een fietser moet uitwijken voor een plotseling opdoemende hond. Door deze manoeuvre rijdt hij pardoes de gracht in. De man, kennelijk niet een beste zwemmer, spartelt in paniek om uit het water te komen.
Wat doe ik in dit geval? Onderneem ik een poging om hem op het droge te brengen? Of haal ik onverschillig mijn schouders op (of zelfs dat niet eens) en vervolg ik mijn weg?
Mijn keuze in deze situatie zullen mensen als *ethisch* of *onethisch* beoordelen. Met andere woorden, er wordt een waardeoordeel op geplakt: goed of fout, verantwoordelijk of onverantwoordelijk, rechtvaardig of onrechtvaardig. Maar dan komt de filosofische vraag naar voren: kan het etiketje 'goed' of 'fout' wel op mijn gedrag worden geplakt? Kan ik kiezen? En kan die keus als ethisch, c.q. onethisch bestempeld worden? Is ethiek wel een begrip met werkelijkheidswaarde? Of is verantwoordelijkheid een droombeeld? Niet meer dan een handig regulatief principe dat de samenleving mogelijk maakt?
Vanuit deze vraag zetten we voorlopig de kwestie van het al dan niet werkelijk-zijn van ethiek tussen haakjes, om ons te concentreren op het probleem: hoe wordt moreel gedrag pas *mogelijk?* Met andere woorden: we stellen ons zelf eerst de vraag aan welke voorwaarden moet worden voldaan om überhaupt ethisch te kunnen zijn.
Maar wat houdt het ethische voor Levinas precies in? Terugkijkend naar ons voorbeeld: als ik (ondanks mijn eigen plannen voor deze avond) niet voorbij ga aan de onfortuinlijke fietser, dan toon ik mij verantwoordelijk voor iets waaraan ik *geen schuld heb.* Dat ethisch handelen in diepste zin noemt Levinas *het goede.* We kunnen nu de vraag nauwkeuriger formuleren:

Aan welke voorwaarden moet worden voldaan om het goede mogelijk te maken?

2. De voorwaarden

Zoals gezegd, we willen voorlopig alleen de voorwaarden op het spoor komen. Van belang daarbij is dat we *alle noodzakelijke* voorwaarden vinden. Pas die tezamen *voldoen* om het goede mogelijk te maken. Laten we op zoek gaan.

Meervoudigheid (pluralisme)

Een eerste voorwaarde is dat er meerdere mensen zijn. De mogelijkheid van de goedheid *als verantwoordelijkheid* veronderstelt immers een relatie met een ander; een ander waarop je je zorg kunt richten. 'Goed' zijn voor jezelf is een houding waarbij je eigen belang centraal staat; een vorm van egoïsme dus.
We noemen het goede daarom een relatie-begrip. Het gaat voorbij de eenzaamheid van het solipsisme, dat wil zeggen voorbij de eenzaamheid van 'ik alleen besta'. Want door verantwoordelijk te zijn erken ik het bestaan van iemand buiten mijzelf.

Onafhankelijkheid (vrijheid)

Meervoudigheid of, met de term van Levinas, pluralisme, is dus een noodzakelijke voorwaarde. Natuurlijk bedoelen we dan: *echte* meervoudigheid. Die moet betekenen dat ik en de anderen niet op één hoop kunnen worden gegooid.
Echt pluralisme houdt daarom in dat ik een eigen zelfstandigheid heb; een eigen identiteit, los van de andere subjecten. Wie bijvoorbeeld als *hele* waarheid zou stellen dat ik één ben met de natuur (zoals je in filosofisch slecht ingelichte milieu-kringen wel eens hoort) ontkent mijn vrijheid.
Vrijheid betekent fundamenteel niets anders dan onafhankelijkheid; autonomie als de mogelijkheid te kunnen kiezen; als de mogelijkheid te ontsnappen aan het volledig bepaald zijn. Want, hoe zou een volledig bepaald subject, totaal ondergeschikt aan de wetten van de natuur (met name de wet van oorzaak en gevolg), verantwoording af kunnen leggen? Hoe zou een marionet, een radertje, aanspreekbaar kunnen zijn? Alleen een identiteit, een aanwijsbare zelfstandigheid, iemand met beslissingsbevoegdheid, met een eigen wil, is toerekeningsvatbaar.

Afhankelijkheid (onvrijheid)

Nu we de noodzaak hebben ontdekt van het bestaan van meerdere zelfstandige subjecten als voorwaarde voor het goede, ontstaat een lastig probleem: wie *totaal* onafhankelijk is, wie totaal op zichzelf staat, staat onmogelijk in relatie. Want elke betrekking voert een beïnvloeding met zich mee. *Contact* met een ander is op enigerlei wijze geprikkeld of geraakt worden: op mijn netvlies, trommelvlies en, door aanraking, op mijn huid. Bij subjecten die *alleen maar* vrij zijn is dat onmogelijk. Die ont-kennen elkaar. Die hebben geen notie van elkaars bestaan.
Het probleem is dus dat een voorwaarde voor ethisch handelen, onafhankelijkheid, dat handelen zelf onmogelijk maakt. Daarom is tegelijk een afhankelijkheid, een onvrijheid, nodig. Onafhankelijkheid en afhankelijkheid (met termen van Levinas:

autonomie en heteronomie) zijn beide onontbeerlijk. Als voorwaarden voor ethisch handelen zijn ze echter nog niet nauwkeurig genoeg beschreven. Ze moeten noodzakelijk opnieuw gedefinieerd worden als: *lichamelijk.*

Lichamelijke onafhankelijkheid: genieten

Stel dat een mens slechts een identiteit is die in onverschilligheid op zichzelf staat; als een neutrale, apathische vrijheid. Zo'n identiteit is het 'om het even' of hij voor een ander zorgt of voor zichzelf. Het maakt hem niets uit. Het laat hem onverschillig in de zin van: voor hem is er geen verschil tussen gerichtheid op zichzelf en gerichtheid op anderen. Het goede echter vereist dat verschil wel. En het rijst op met de lichamelijkheid.

Een lichamelijke vrijheid leeft aanvankelijk op een wijze waarbij leven synoniem is met houden van je leven. De eerste en meest fundamentele wijze waarop ik mijzelf als autonoom ervaar is als *genietend.* Genieten is genoeg hebben aan mijzelf in de zin van een zelf-genoeg-zaamheid zijn, waarvoor het 'andere' slechts bestaat voor zover het in functie van jezelf kan worden gezien: lucht is al adem, water is al drinken, de zon is al warmte waarin ik mij koester. Primair is leven zo lichamelijk gezond-zijn, dat wil zeggen je goed *voelen,* voorbij de onverschilligheid; als gehecht-zijn aan jezelf. Misschien ervaar ik die gehechtheid tot in die beroerde ogenblikken waarin ik moet vechten voor mijn bestaan. En vechten heeft dan zin, omdat leven voor mij een waarde heeft: alsof leven inderdaad synoniem is, of dient te zijn, met geluk. Vandaar misschien dat iemand die zijn geluk kwijt is uitroept: "Ik heb geen leven meer."

Dit positieve gegeven van het natuurlijke egoïsme is nodig voor de verantwoordelijkheid. Dat klinkt ongelofelijk. Twee tegengestelde gegevenheden zouden dan in zekere zin complementair zijn. Twee gesteldheden die bij uitstek van elkaar gescheiden zijn zouden elkaar dan nodig hebben. Dat vraagt om een uitleg.

Laten we teruggaan naar ons voorbeeld. De fietser rijdt voor mijn ogen het water in. Waarom zou ik hem helpen? Moet ik, om daartoe te neigen, niet zelf van mijn leven houden? En wel om te kunnen begrijpen (of beter: voelen) dat het leven in principe voor hem die positieve waarde ook heeft? Zelfs wanneer zijn uitwijking een zelfmoordpoging was? Moet ik, met andere woorden, niet weten wat geluk is, om in te voelen of *in te leven* dat zijn bestaan voor hem eveneens onbetaalbaar kan zijn? Zodat het meer dan 'de moeite waard' is de man of vrouw uit het water te vissen?

Dat ten eerste. Maar in het 'de moeite-waard-zijn' kondigt zich een tweede reden voor de noodzaak van het egoïsme aan. In ons voorbeeld was ik misschien op weg naar een gezellig etentje bij een vriend of vriendin. Het gebeuren met de fietser komt mij dus niet uit. Als ik dan toch mijn zelfzorg (mijn zorg voor *mijn* geluk) opschort terwille van die ander, dan geef ik daarmee blijk van het vermogen tot een 'tegennatuurlijke' ombuiging. Met andere woorden: ik moet ingaan, stroomopwaarts, tegen mijn natuurlijke neiging van gerichtheid op mijzelf. Dat kost moeite. De moeite of inspanning van die 'ik-negatie' maakt de zorg tot het goede. En welke 'geneugten' de verantwoordelijkheid mij ook zal geven, noodzakelijk neem ik altijd

eerst de hobbel van die opschorting of ombuiging.
Kortom, waar het ten eerste om gaat is, dat een apathische identiteit niet in staat is zijn eigen leven op prijs te stellen en *daarom* niet in staat kan zijn het leven van anderen te waarderen. En ten tweede, dat het goede pas goed is als ik mijn ethische inzet eerst betaal met de prijs van mijn eigenliefde, en dat ik betaal zonder enig zicht te hebben op zowel de uiteindelijke omvang van de 'kosten' (ik weet waar mijn hulp begint, maar eenmaal betrokken weet ik niet waar ze eindigt) als op het eventuele rendement van deze kapitaalsuitzet.

Lichamelijke afhankelijkheid: lijden
Het is absurd om zorg te willen dragen voor onschendbare wezens. Pas de mogelijkheid van het lijden maakt hulp nodig. Kwetsbaarheid is dus een voorwaarde voor hulp- en zorgverlening. Maar, die kwetsbaarheid moet dan ook *echt* zijn, dat wil zeggen uiteindelijk zo zijn dat je haar niet meer te boven kunt komen. Ze moet dus tot de dood, tot de vernietiging van het subject voeren. Ze moet 'sterker' zijn dan het meesterschap van het subject over zichzelf. Noodzakelijk voor ethisch handelen is dus de *lichamelijke* kwetsbaarheid. Niet alleen die van de anderen, maar ook die van mijzelf. Want als ik zelf kwetsbaar ben weet ik van het gevaar dat de fietser loopt als hij in het water ligt.

Ethische gevoeligheid
Iemand kan voor mijn ogen in het water vallen, maar als mij dat niet *raakt,* dat wil zeggen als ik daar niet *moreel* gevoelig voor ben, dan zal dat mij koud laten. Ik zal er onbewogen, onverschillig aan voorbij gaan. Het invoelen of inleven, in de zin van mijn gevoelens of situaties kunnen vergelijken met die van anderen, is op zichzelf niet voldoende om tot daadwerkelijk handelen over te gaan. Ik word niet geprikkeld om ook maar één stap in de richting van de drenkeling te doen als deze merkwaardige voorwaarde, ethische gevoeligheid, ontbreekt. Precies de voorwaarde van het natuurlijke egoïsme zou voor die stap een absolute belemmering zijn.
Ethische raakbaarheid is het gegeven dat, in ons voorbeeld, het geluid van een plons niet door mij geregistreerd wordt als een fysisch gegeven, maar dat het bij mij inbreekt als een appel; als een verstoring en aantasting van mijn voor-mijzelf-zijn. Tegen wil en dank.

Rechtvaardigheid (denken)
Wanneer er meerdere anderen zijn wordt de verantwoordelijkheid tot een probleem. Aan welke ander zal ik hulp verlenen? En in welke mate zal ik dat doen voordat ik mij vervolgens tot een andere ander richt? Stel dat niet een fietser, maar een auto vol inzittenden het water inrijdt. Wat dan? Vrouwen en kinderen eerst? Of juist die ene man die hoogleraar in de wijsbegeerte blijkt te zijn? Hoe het ook zij, wanneer ik moet kiezen en ik mijn keus niet van willekeur laat afhangen dan zal ik, om rechtvaardig te kunnen zijn, anderen met elkaar moeten vergelijken; dan zal ik

moeten afwegen, prioriteiten moeten stellen, kortom: dan zal ik (voor zover daar tijd voor is) moeten nadenken.

Vruchtbaarheid

Met de bovenstaande punten hebben we de noodzakelijke, en voldoende voorwaarden van het goede verzameld, dat wil zeggen: de voldoende voorwaarden om het goede enige tijd mogelijk te maken. Want de voorwaarde van de kwetsbaarheid brengt een ernstig probleem met zich mee: ze voert naar de dood, en daarmee is ze een voorwaarde die echter op termijn de mogelijkheid tot verantwoordelijkheid vernietigt. Om dus het ethisch handelen te kunnen voortzetten zal de dood in zekere zin overwonnen moeten kunnen worden. Welnu, de vruchtbaarheid realiseert, voorbij de dood, een nieuwe generatie van subjecten. Zo betekent de dood niet het uiteindelijke einde van de mogelijkheid tot ethiek.

3. Het resultaat van de zoektocht

Aangenaam, verrassend en schokkend: dat is misschien het drieledige resultaat van onze zoektocht. Laten we beginnen met het aangename.

a. De opsomming van *alle* voorwaarden van ethisch handelen laat een eerste samenhang in Levinas' denken zien. Want waarom komen in zijn filosofie zulke uiteenlopende onderwerpen als genieten, lijden, de dood, erotiek, vruchtbaarheid en ethisch appel ter sprake? Het antwoord is: omdat ze de noodzakelijke 'ingrediënten' voor de mogelijkheid van ethiek zijn. Hun coherentie zit hem in hun gezamenlijke verwijzing naar de verantwoordelijkheid.

b. Zoals gezegd, het ging om *mogelijkheids*voorwaarden van het goede. De vragen of de voorwaarden werkelijk bestaan, en of het goede dus *werkelijkheid* is, stonden tussen haken. Uiteraard zal Levinas beweren dat verantwoordelijkheid een dagelijkse realiteit is. Zijn onderzoeksresultaat is immers gebaseerd op fenomenologische analyses. Voor Levinas zijn dat op de eerste plaats: analyses van concrete ervaringen. Hij is dus overtuigd van het goede als niet-illusoir. De vraag blijft of Levinas' analyses kloppen. Iedereen kan die vraag slechts beantwoorden door na te gaan of de eigen ervaringen al dan niet accorderen met wat de theorie van Levinas beweert.

c. Levinas wordt, terecht, de filosoof van het goede genoemd. Maar, de zoektocht naar verantwoordelijkheid leidde onder andere naar het egoïsme en de kwetsbaarheid als haar voorwaarde. Daarmee wordt Levinas ook, en dat is misschien schokkend, tot de filosoof van *het slechte.* Egoïsme, we hoeven slechts om ons heen te kijken, loopt gemakkelijk uit de hand. Gegeven de kwetsbaarheid gaat het dan 'over lijken': het verdrukt en benadeelt anderen. De voorwaarde voor ethisch handelen keert zich zo *tegen* het goede.

Nog eens anders geformuleerd: het is belangrijk, na alle 'softe' interpretaties van Levinas, de nadruk te leggen op het gegeven dat zijn denken de tendens tot het kwade precies verklaart vanuit de mogelijkheid van het goede. Het is dus niet voldoende om te zeggen dat Levinas het goede beschrijft, als we daarbij niet meteen verdisconteren dat dit goede het 'type' mens nodig heeft dat ook bij uitstek tot het slechte is geneigd.
Levinas' mensbeeld laat dat zien. Het verklaart waarom wij mensen zowel tot het slechtste als tot het beste in staat zijn. Semprun beschrijft die uitersten in *De grote reis:*

> "In de kampen wordt de mens het dier dat in staat is het brood van een kameraad te stelen, hem de dood in te jagen. Maar in de kampen wordt de mens ook het onoverwinnelijke wezen dat in staat is [...] zelfs zijn laatste stuk brood, zelfs zijn laatste adem nog te delen."

d. De gezamenlijke voorwaarden brengen de idee met zich mee van de mens als tegelijk autonoom en heteronoom. Dit ambivalente (dubbelwaardige) mensbeeld lijkt te spotten met de fundamentele denkwet van de niet-tegenstrijdigheid. Hoe kan een mens tegelijk vrij *en* onvrij zijn? Mag de filosofie zo'n contradictie wel accepteren. Capituleert ze dan niet voor irrationaliteit? Levinas' denken is zelf als geheel een antwoord op deze vragen. Ik wil er, heel kort, het volgende over opmerken. Ten eerste pleit een pragmatisch argument ervoor de contradictie te accepteren: waar wij feitelijk dagelijks anderen en ons zelf verantwoordelijk stellen onderschrijven wij noodzakelijk de bovengenoemde voorwaarden en daarmee het tegenstrijdige *mensbeeld van Levinas.* Misschien getuigt ons handelen (het praktische) van een waarheid die theoretisch zowel niet te vatten is, als ook ontkend kan worden. Ten tweede opent een theoretisch argument de weg naar acceptatie van de contradictie: het bewustzijn, het denken, is gefundeerd in het lichaam. Welnu, de denkwetten gelden misschien niet voor die voorwaarde van het denken. Misschien is het lichaam een andere werkelijkheid dan die welke logificeerbaar is. Analyse van die niet-logificeerbare realiteit levert dan wellicht noodzakelijk een contradictie op.

4. De zin van het leven?

Hebben we met het bovenstaande verhaal een (impliciete) uitspraak gedaan over de zin van het leven? Geeft het genoemde mensbeeld een indicatie over het waarom van mijn plaats hier op aarde? Primair en meestal, zo stelt Levinas, ben ik bij mijzelf als genietend. Die menselijke wezenstrek, dat 'existentiaal', is mijn eerste ik: het ik dat thuis is, zelf-genoeg-zaam, voor-zichzelf, rust. Maar maakt het genieten, die zelfverwezenlijking, mij tot een authentiek mens? Ben ik als zodanig compleet?
Levinas beschouwt, zoals gezegd, het egoïsme als een voorwaarde van verantwoordelijkheid. Vanuit die opvatting verklaart hij de openheid in mijn genieten, waardoor-

heen een ander mij in mijn diepste zelf kan treffen. Tegen (mijn) wil en dank! Want ik ben er niet op uit om thuis, bij krant en borrel, mijn rust te laten verstoren. Maar het gebeurt desondanks als mijn oog valt op een artikel in de Volkskrant (van zaterdag 28 november 1992) over een Servische oorlogsmisdadiger. En diezelfde oorlogsmisdadiger toont die onmogelijke afsluiting (ontoereikendheid van het egoïsme) aan in de slapeloosheid en de nachtmerrie, waarin zijn slachtoffers blijven verschijnen, getuigend van het gegeven dat ze, hoewel misschien vermoord als varkens, toch geen varkens zijn.

Het egoïsme voert niet tot authenticiteit. De zelfontplooiing heeft niet het laatste woord. Voor Levinas ben ik het wezen dat zijn rust laat verstoren, omdat mijn ware identiteit berust op de twee pijlers van genieten en verantwoordelijkheid. Pas wie via zijn identiteit van genieten (en zonder die op te heffen!) doorgaat naar verantwoordelijkheid vindt zijn bestemming. Het verlangen naar verantwoordelijkheid vanuit een onophefbaar egoïsme maakt de mens tot een verscheurdheid tussen rust en onrust. Wellicht is Louis-Ferdinand Céline één van de grootste pleitbezorgers van deze opvatting in zijn roman *Reis naar het einde van de nacht.* Daarin beleeft de hoofdpersoon, Ferdinand Bardamu, staande bij het sterfbed van zijn vriend, zijn totale fiasco als mens:

> "Maar alleen ik was er, niemand anders, in mijn eentje, daar naast hem, een Ferdinand zoals ie nu eenmaal was, die het enige miste wat iemand groter kon maken dan zijn eigen simpel bestaan, de liefde voor het leven van anderen."

Jezelf zijn (genietend) en tegelijk van daaruit *groter zijn dan jezelf* (verantwoordelijk): ziedaar (misschien) de mens.

Noot

1 Jan Keij, *De struktuur van Levinas' denken*, Kok, Kampen, ISBN 90-391-00519.

Geestelijk verzorgers in medisch-ethische commissies in de ziekenhuizen

Onderstaande tekst is een verslag van het gesprek dat Ko Burger had met Yvonne Orobio de Castro, humanistisch raadsvrouw in het Academisch Ziekenhuis in Utrecht (AZU). Het gesprek gaat over haar ervaring als geestelijk verzorgster in de medisch-ethische commissie en in de commissie Wetenschappelijk Onderzoek op Mensen (WOM). Haar belangrijkste stelling is dat geestelijk verzorgers vaker lid van zulke commissies zouden moeten zijn, omdat het hun beroepsspecialiteit is om vanuit de dagelijkse praktijk op de werkvloer knelpunten op het terrein van de ethiek te herkennen.

Lang voordat Yvonne Orobio de Castro als humanistisch raadsvrouw aan de slag ging, had ze al kennis gemaakt met ethische problemen rond het ziekenhuisbed, en was ze gaan nadenken over deze kant van de gezondheidszorg. Als zeventien-jarige werkte ze als kinderverzorgster in het ziekenhuis, omdat ze nog 'te jong' was om aan de opleiding voor maatschappelijk werk te beginnen. Ze moest toen medicijnen toedienen aan verschillende patiënten, terwijl een andere groep patiënten, zonder dat ze het wisten proefkonijn waren voor het onderzoek naar de werkzaamheid ervan. Deze groep kreeg een nep-medicijn. Ze stelde zich daar toen al vragen bij. Hoe ga je met nepmiddelen om? Kan dat zo maar? Natuurlijk, als je aan mensen vertelt dat ze een placebo, een poeiertje met niks erin, krijgen, dan werkt het onderzoek al niet meer. Hoe kun je er dan voor zorgen dat mensen toch nog serieus genomen worden? Waar blijft de autonomie van mensen in zo'n geval?

Het AZU had als één van de eerste ziekenhuizen in Nederland een medisch-ethische commissie. Yvonne Orobio de Castro is bijna vanaf het begin, in 1980, lid van deze commissie. Er zijn in vrijwel alle ziekenhuizen medisch-ethische commissies, en in een groot aantal daarvan zitten geestelijk verzorgers, waarvan een deel humanistische raadslieden. In Delft bijvoorbeeld is een humanistisch raadsvrouw voorzitter.

Het doel van medisch-ethische commissies is het uitstippelen van een beleid voor het ziekenhuis in ethische aangelegenheden. De commissie bestudeert kwesties en brengt adviezen uit aan de directie van het ziekenhuis. Het doel is om te komen tot richtlijnen waar iedereen in het ziekenhuis rekening mee moet houden.

Een humanistisch raadsvrouw in een medisch-ethische commissie. Hoe gaat dat in zijn werk?
Orobio de Castro: De commissie bestaat uit een vrij groot aantal mensen; drie of vier medisch specialisten, twee ethici, twee verpleegkundigen, een maatschappelijk werker, een apotheker en een geestelijk verzorger. Er is eigenlijk geen voorschrift voor de samenstelling van de gewone medisch-ethische commissies.
Ik zit in de commissie namens de dienst geestelijke verzorging. De kwesties die aan de orde zijn bespreek ik meestal met de collega's. Dat is niet altijd gemakkelijk. Om ethische aspecten van het medisch handelen goed te kunnen beoordelen, moet je ontzettend veel lezen, en goed op de hoogte zijn. Daar heeft niet iedereen de tijd voor. Toch is het nodig om met elkaar te overleggen. Bij euthanasie bijvoorbeeld bleken mijn confessionele collega's het begrip *zelfbeschikking* heel beperkt uit te leggen, namelijk als egoïsme. Voor mij speelt de omgeving en de verantwoordelijkheid daarvoor altijd heel sterk mee, als ik het woord zelfbeschikking gebruik. Ik vind het jammer dat zelfbeschikking nog al eens als egoïsme wordt uitgelegd. Autonomie sluit veel meer in dan jezelf alleen. Er zijn altijd ook de anderen bij betrokken.
In de commissie is het mijn taak om eventuele verschillende standpunten uit de dienst naar voren te brengen. Dat vind ik humanistisch: rekening houden met de standpunten van anderen, en die ook tot zijn recht laten komen.
Natuurlijk, in de commissie worden vaak heel emotionele dingen besproken. Dan kan ik niet anders dan mijn persoonlijke gevoelens te uiten. Het ging eens over eiceldonatie. Of dat mag. Ik schrok me rot toen ik ontdekte dat het mogelijk was dat een vrouw een eicel van een andere vrouw in zich kon dragen. Ik vond het eerst verwerpelijk. Maar ik ging er over nadenken. Eerst vond ik het tegennatuurlijk, maar al pratend met elkaar, in de commissie ook, leer je van elkaar, en kun je je oordeel vormen, en de zaak van verschillende kanten bekijken. Er zijn meer vormen van moederschap. De vrouw die het kind verwacht en baart is voor het kind minstens zo belangrijk als de vrouw die het erfelijke materiaal levert. En de vrouw die voor het kind zorgt kan ook de moeder genoemd worden. Ik kan me daarom ook voorstellen dat je, in plaats van pleegmoeder, draagmoeder bent, als een soort inpandige pleegmoeder. Maar daar wil men nog niet aan. Als geestelijk verzorger heb je natuurlijk ook de wijsheid niet in pacht.

Waarom moeten er dan geestelijk verzorgers in de medisch-ethische commissie?
De geestelijk verzorger is bij uitstek degene die in de commissie kan aangeven waar de knelpunten liggen, en met zijn allen moet er een beleid gemaakt worden.
De vragen die medisch-ethische commissies krijgen, komen nogal eens bij de geeste-

lijk verzorgers vandaan. In hun contacten met artsen en verplegers, en vooral met patiënten, horen de geestelijk verzorgers welke problemen er op het gebied van het beleid rond reanimeren, rond AIDS en dergelijke spelen. Je moet bijvoorbeeld mensen niet vlak voor een operatie nog eens gaan vragen om een AIDS-test te ondergaan. Dat is veel te belastend voor iemand in zo'n spanningsvolle situatie. De geestelijk verzorgers merken deze zaken in hun contacten met patiënten op. Wij moeten deze signaleringsfunctie bewust op ons nemen, waardoor ons werk ook meer invloed heeft op beleidsterrein. Dat geldt natuurlijk ook voor onze inbreng op de patiëntenbesprekingen op de afdelingen die wij als geestelijk verzorger bijwonen. Denk maar aan vragen rond euthanasie, het weigeren van een behandeling, zwaar gehandicapte pasgeborenen, coma-patinten, inseminatie bij lesbische vrouwen, ik noem er maar enkele. Al dergelijke problemen raken aan het levensbeschouwelijke terrein, het terrein van de professionele deskundigheid van de geestelijk verzorger.

Maakt het uit of er een humanist of een confessioneel in zit?
Ik denk dat humanisten in het algemeen zeker zo geschikt zijn voor deze commissie als confessionele collega's, omdat humanisten altijd voor pluriformiteit zijn. Daarom zijn we ook tegen humanistische ziekenhuizen. Van confessionele zijde kunnen strengere restricties komen die mogelijkheden afkappen. Wie 'pro-life' is, zoals sommige confessionele collega's in den lande, wil dat *niemand* abortus krijgt. Humanisten willen mensen daar hun eigen weg in laten vinden. Zij staan een goede en verantwoorde afweging voor.
Dat wil niet zeggen dat ik me wil profileren ten koste van confessionele collega's, maar het is gewoon nodig om verschillende standpunten helder te maken, ter wille van een goede afweging.

Maar kunnen we dat dan niet aan de ethici, de filosofen die in de commissie zitten, overlaten?
Ethici doen dat ook, inderdaad. En ik ben ook blij met de aanwezigheid van ethici in de medisch-ethische commissie. Ethici verhelderen en analyseren de morele problemen en adviseren door verschillende oplossingen voor te stellen. Dat is hun opdracht ook. Maar het zou niet juist zijn om de advisering in ethische aspecten van medisch handelen alleen aan ethici over te laten. Wat ethici doen is namelijk anderzijds ook heel onduidelijk. Want waar blijft hun persoonlijke levensbeschouwelijke overtuiging? Het is de taak van de geestelijk verzorgers juist om het levensbeschouwelijke gehalte als het ware van de standpunten boven tafel te houden.
Ik wil graag de verschillende standpunten helder krijgen, zeker, maar mijn persoonlijke overtuiging zal ik overigens onvermijdelijk het warmst bepleiten. We moeten niet denken dat dat bij ethici niet zo is.

Je zit ook in de commissie Wetenschappelijk Onderzoek op Mensen (WOM). Wat is dat voor gezelschap?

De *WOM*-commissie wordt voorgeschreven door de wet op het wetenschappelijk onderzoek op mensen, die binnenkort van kracht wordt. Deze commissie moet er voor zorgen dat het protocol, het voorstel voor een onderzoek op patiënten in het ziekenhuis, wetenschappelijk verantwoord in elkaar zit, en ook dat het *informed consent* verzekerd is. Dat wil zeggen, dat de patiënt geïnformeerd moet worden, en zijn toestemming moet geven voor deelname aan het medische experiment.

Tussen haakjes, ik vind dat je als geestelijk verzorger alleen aan zo'n commissie kunt mee doen, als je vindt dat wetenschappelijk onderzoek nuttig is.

Het is ook heel interessant, boeiend en leerzaam om je in de wetenschappelijke onderzoeken te verdiepen. In die commissie ontdekte ik dat wetenschappers heel anders kijken dan geestelijk verzorgers. Wetenschappers ontleden mensen in factoren; medische experimenten moeten toetsbaar en herhaalbaar zijn. Daarom worden de meeste menselijke factoren uitgeschakeld. Geestelijk verzorgers zijn daarentegen altijd met het levensverhaal van mensen bezig. Voor ons zijn het de wisselvalligheden van het leven die tellen.

Het is nodig dat je die wetenschappelijke onderzoeksvoorstellen goed leest. Ik moet begrijpen waar het over gaat, en waar de knelpunten zouden kunnen zitten voor de patiënten die er aan deelnemen. Als het over belastende onderzoeken gaat, moet men nagaan of die belasting ook op een eerlijke, juiste manier weergegeven wordt in de patiënteninformatie. Een zwak punt is bijvoorbeeld vaak dat het de behandelend arts is die patiënten vraagt om aan een onderzoek mee te doen. Dat zou eigenlijk gedaan moeten worden door iemand die er geen belang bij heeft dat het onderzoek doorgaat. Voor de onderzoeker staat er vaak veel op het spel: geld en eer, en de druk van de prestatie: het is *publish or perish*. De patiënt schiet er in principe niets mee op. Wetenschappelijk onderzoek is geen therapie.

Als je meedoet aan een medisch experiment doe je dat in principe omdat je iets over hebt voor je medemens. Patiënten moeten voor alle mogelijke onderzoeken hun toestemming geven, bijvoorbeeld in de biologische psychiatrie, terwijl we juist daar te maken hebben met een categorie mensen die hun eigen toestand soms nauwelijks kunnen overzien.

Ook in een WOM-commissie is de geestelijk verzorger dus onmisbaar?

Onmisbaar niet misschien, maar hij of zij kan een nuttige bijdrage leveren. Maar er zijn ook bezwaren denkbaar tegen deelname van geestelijk verzorgers aan dergelijke commissies. Van de kant van de collega-geestelijk verzorgers bijvoorbeeld, omdat men meent dat je je compromitteert met het medische bedrijf, als je daar aan deelneemt. Ik ben het daar natuurlijk niet mee eens.

Ook komt het wel voor dat er bezwaren zijn van verschillende zijden tegen de aanwezigheid van de geestelijk verzorgers. Men vindt het van geestelijk verzorgers lastig dat ze een bepaalde kleur hebben. Een heleboel mensen denken bij een

geestelijk verzorger: "Oh, God!" en zijn bang voor zijn gebondenheid aan een bepaalde denominatie.

Hoe kijk jij tegen die denominatie-gebondenheid van de geestelijk verzorger aan? Is dat inderdaad een nadeel?

Het nadeel kan voor de geestelijk verzorger zijn, dat je in een hokje wordt geduwd. Ik vind dat je je identiteit moet blijven dragen. Anderzijds zie ik dat bijna niemand meer prijs stelt op die identiteitsgebondenheid. De samenleving verandert. Het hokjesdenken is aan het veranderen. Maar mensen willen ook graag weten waar je staat. Niet dat ze altijd per se een humanist willen of een katholiek of een protestant, ze willen natuurlijk ook gewoon een lief en wijs mens die naar ze luistert.

De kwestie is dus niet eenvoudig. Bijna met spijt moet ik zeggen dat ik er van overtuigd ben dat mensen in de eerste plaats een hulpverlener willen die menselijke warmte uitstraalt, met wie je kunt praten. Wat dàt aspect aangaat maakt het mensen zelfs eigenlijk niet uit of ze met een psycholoog, een maatschappelijk werker of wat dan ook praten. Eigenlijk vraagt de patiënt dat ook van de arts en de verpleging etc. Maar op het moment dat iemand kiest voor een geestelijk verzorger, om hulp vraagt voor het ontwarren of verhelderen van zingevingsvragen, dan is het toch goed dat je iemand hebt bij wie de patiënt zich thuisvoelt in dat opzicht: de geestelijk verzorger moet niet alleen in staat zijn om zingevingsproblematiek te signaleren en op te pakken; je moet als geestelijk verzorger op dat terrein zelf ook iets te melden hebben. Het *is* dus niet zo, dat het er niet toe doet wat je bent, als geestelijk verzorger. Mensen hebben het recht ook om te weten dat je zelf enig benul hebt van je eigen richting. Neem bijvoorbeeld de bekende vraag: "Waarom treft mij dit?" Of: "Is het leven zinvol?" Mensen zijn dikwijls behept met antwoorden waar ik als humanist van vind dat ze de mogelijkheden van zingeving eerder schaden dan goed doen. En dat zeg ik dan ook. Een meisje dat kanker had, dacht dat haar ziekte veroorzaakt werd door het feit dat ze in haar puberteit tussen haar ouders heeft moeten schipperen. Dan zeg ik dat het onwaarschijnlijk is. Ik leg haar mijn humanistische achtergrond van zorgvuldige overweging van argumenten voor. Er zijn heel veel oorzaken te noemen. Zodoende wordt de magie in de schuldvraag opgelost, en kun je haar helpen het ongewisse van het leven vrij onder ogen te zien.

Zo heb je ook het vaak gehuldigde principe van kracht naar kruis. Dat kan ik niet beamen. Mensen hebben vaak *niet* voldoende kracht om hun kruis te dragen (wat trouwens een beeldspraak is, die ik zelf nooit zou gebruiken). Ik zou in zo'n geval bijvoorbeeld naar een confessionele collega kunnen verwijzen, omdat ik er niet mee uit de voeten kan.

Op die manier is mijn identiteit herkenbaar voor de patiënten in de dingen die ik tegen ze zeg.

Het probleem is natuurlijk dat niemand precies weet wat humanisme is. Voor mij is de basisgedachte van humanisme, het rationeel en emotioneel weten dat je het in *dit* leven moet maken, dat het gauw voorbij is, etc.

Het is blijkbaar een maatschappelijk en cultureel goed voor jou, dat mensen iets uitdragen. Ook in deze tijd.
Als geestelijk verzorgers? Ja dat vind ik. Maar 'uitdragen' vind ik een evangelisch woord. Vind je dat ik iets uitdraag?

Ja, jij staat erg sterk voor een humanistische identiteit, voor jezelf persoonlijk, en in je werk.
Maar ik probeer niet een ander te onthoofden als die er anders over denkt. Ik ben ontzettend voor meer verdraagzaamheid. Het is voor mensen heel goed om wat vaste overtuigingen te hebben. Opvattingen als bakens. Daardoor voel je je enigszins stevig geworteld in de samenleving. Je plek in het geheel. Niet alleen in groepen mensen, maar in *het leven.* Van die dingen. Dat je dood gaat, en dat het dan ophoudt. Maar ook dat er altijd aardige, prettige mensen zijn. Dat liefde heel belangrijk is. Dat er altijd de natuur is. Dat er muziek is, dat er kunst is. Deze humanistische manier van zijn moet herkenbaar zijn. Maar als in de media nooit iets over humanisme te lezen is, dan werkt het niet. Onbekend maakt onbemind. Als mensen het humanisme niet kennen, vragen ze ook niet om steun bij humanistische geestelijk verzorgers.
Ook voor jezelf is het belangrijk je overtuigingen te cultiveren en te onderhouden. Je moet jezelf kunnen opladen door humanistische inspiratie. Ik doe bijvoorbeeld inspiratie op door veel te lezen en door te praten met wijze mensen.

Doel je ook op je deelname aan de ethische commissie van het Humanistisch Verbond?
Ja. In die commissie toetsen we de problemen in de samenleving aan de uitgangspunten van het humanisme. Maar we zijn het niet altijd met elkaar eens, en dat is inspirerend.
We publiceren brochures en boekjes. Bijvoorbeeld het boekje over bio-ethiek. We adviseren aan het hoofdbestuur over persberichten over ethische onderwerpen. Die hebben een zeker politiek en maatschappelijk belang. Het is heel moeilijk om te peilen hoe humanisme in de samenleving is geworteld.

We hebben het over je werk als geestelijk verzorger gehad. Je staat een duidelijk geprofileerde identiteit van de geestelijk verzorgers voor. Kun je nou zeggen dat jij werkt 'namens' het Humanistisch Verbond, zoals dat dan heet?
Ik denk, ik geloof niet dat ik 'namens' iets werk. Ik sta in de humanistische traditie, en daar ben ik op aanspreekbaar. Ik sta voor bepaalde waarden en overtuigingen. Die zijn deels anders, deels hetzelfde als die van de christenen. Mensen noemen zich vaak humanistisch christen, of humanistisch katholiek. Dat is niet zo begrensd, dat je kunt zeggen dat die waarden door een bepaald genootschap gegarandeerd of bewaakt kunnen worden. Mijn waarden komen globaal overeen met wat in het Humanistisch Verbond gevonden wordt. Maar humanistische waarden kunnen niet alleen door het Humanistisch Verbond gedragen worden.

Wat geestelijke verzorgers bindt, is het beroep. Wat hen scheidt zijn de identiteitsverschillen. We moeten niet denken dat dat eenvoudig ligt, dat dat verschil op een 'levensovertuiging' vast te pinnen is. Mijn katholieke collega denkt in een heleboel dingen hetzelfde als ik. Er zijn schakeringen. Het is niet zwart of wit, maar de identiteitsverschillen zijn soms niet meer dan nuance-verschillen. Het gaat er dus niet om dat je moet kiezen tussen koffie 'met' of koffie 'zonder' een bepaald likeurtje van een bepaalde kerk of genootschap, zoals Harry Kunneman het in *Praktische Humanistiek* stelde. Het gaat om *de smaak van de koffie zelf.* Een geestelijk verzorger zonder identiteit bestaat niet.
Het 'ambtshalve' karakter van geestelijke verzorging zou er dus voor moeten zorgen dat mensen mij in mijn humanistische identiteit kunnen herkennen.

Hoe zou dat dan moeten?
De humanistische organisaties zouden meer moeten samenwerken, zodat er sprake is van een grote en duidelijke humanistische beweging. En de uitgangspunten van het humanisme moeten zo duidelijk mogelijk zijn. De inhoud van wat 'ambtshalve' is moet uitgemaakt worden door het Humanistisch Verbond, als representant van de humanistische geestesstroming. Dat vind je ook terug in de minimal statement van de IAHECL, de internationale organisatie van humanistische werkers. Daar staat in dat humanisme een ongodsdienstige, ethische en democratische levensbeschouwing is, die er van uitgaat dat ieder mens het recht en de verantwoordelijkheid heeft om vorm en inhoud te geven aan het eigen leven. Zo'n verklaring zou je in de beroepscode kunnen opnemen. En dan moeten we werken aan de versterking van het beroep van geestelijk verzorger. Niet in concurrentie met de andere denominaties, maar in samenwerking daarmee. Het is immers in het belang van de patiënten dat er in het ziekenhuis professionele geestelijk verzorgers van herkenbare denominaties aanwezig zijn, zodat zij kunnen kiezen?

Over de hel en de hemel

Praktijkfragment

Sonja 't Hart-Hartog

"Niets bijzonders vandaag op het programma" zeg ik tegen mezelf als ik op maandagmorgen om half negen in een dan al warme zon naar het verpleeghuis fiets. Vandaag heb ik de kamer die ik met mijn collega's deel, voor mij alleen; een mooie gelegenheid om wat schrijfwerk te doen. Verder ben ik van plan kennis te gaan maken met een aantal nieuwe patiënten en ik heb om 11 uur mijn vaste maandagmorgenafspraak met mevrouw Stevens.

Onze kamer bevindt zich in de gang achter de zogenaamde 'codedeur', de deur die toegang geeft tot de psycho-geriatrische afdelingen en met een code vergrendeld is om te voorkomen dat bewoners het huis uitlopen en verdwalen. Op het moment dat ik die deur doorga hoor ik in de gang luid schreeuwen en gebons op de ramen en ik weet: dat is mevrouw Broersma. Ze is vaker onrustig, maar zo te horen is haar onrust nu wel èrg hevig. Ik ken haar, want ze woont op een van 'mijn' afdelingen en ik besluit even te gaan kijken. Het hoofd van de afdeling is min of meer teneinde raad: "Ik weet niet wat ze wil en ze is zó onrustig en luidruchtig dat de andere bewoners van streek raken. Daarom heb ik haar maar naar de gang gestuurd. Ik heb haar een seresta gegeven, maar het duurt nog even voor die gaat werken. En er is niemand die zich met haar kan bezig houden want nog lang niet alle bewoners zijn uit bed." Ik bied aan te proberen of ik wat voor mevrouw Broersma kan doen en ze neemt dat aanbod dankbaar aan.

Ondertussen staat mevrouw Broersma met twee vuisten op een raam te bonzen terwijl ze het uitschreeuwt: "Zuster, zuster, laat me er toch uit, laat me er uit!" Ik loop naar haar toe, en vraag: "Mevrouw Broersma, wat is er?" Ze pakt me met twee handen vast en vraagt: "Zuster, heb je de sleutel van de hel? Laat me er dan alsjeblieft uit!" En terwijl ik schrik van haar wanhoop èn van haar vraag, zeg ik: "Mevrouw Broersma, ik heb die sleutel niet, maar vindt U het prettig als ik bij U blijf, dan bent U niet zo alleen!" "O alsjeblieft, zuster" zegt ze, geeft me een arm en begint te lopen terwijl ze me meetrekt, de gang door. Aan de muren van die gang hangen op

regelmatige afstand van elkaar reprodukties van Van Gogh, kennelijk afkomstig van een kalender: zonnebloemen in allerlei variaties en verschillende zelfportretten, netjes ingelijst en achter glas. In paniek wijst mevrouw Broersma naar de zonnebloemen: "Zuster, zie je die ogen kijken, haal die ogen weg!" Ik draai de lijstjes om, en dan wijst ze naar de zelfportretten: "Zuster, die man moet weg, ik ben zo bang voor die man!" en ook de zelfportretten draai ik om. We lopen de gang op en neer, terwijl ze me stevig vasthoudt en keer op keer vraagt: "Zuster, laat je me niet alleen in de hel?" Elke keer antwoord ik: "Nee, ik laat U echt niet alleen," me ondertussen afvragend hoe lang ik dit zal volhouden, want langzamerhand kan ik me een beetje voorstellen hoe het is om in de hel te zijn. En mevrouw Broersma is niet te bewegen om te gaan zitten, hoe moe ze ook wordt van dat lopen.

Op een gegeven moment zegt het hoofd van de afdeling, dat regelmatig even komt kijken, zachtjes tegen me: "Nu moet de seresta langzamerhand gaan werken," en ik bedenk: hebben we dan toch een sleutel van de hel, een chemische sleutel in de vorm van seresta? Als we op onze tocht door de gang weer langs een kleine zithoek komen, vraag ik mevrouw Broersma, die langzamerhand wankelt op haar benen, of ze nu toch niet even wil gaan zitten, en ze doet het. "O zuster, ik ben zo moe," zegt ze. Ik merk dat ze minder angstig wordt en dat ze zich wat ontspant. Haar ogen gaan dicht en even later slaapt ze. De deur van de hel is open.

Moe en een beetje verdwaasd loop ik terug naar onze kamer maar zie onderweg op mijn horloge dat het bijna elf uur is. Dat betekent dat mevrouw Stevens op me zit te wachten en dus ga ik maar meteen door. Mevrouw Stevens is een kleine, tengere vrouw van 88 jaar. Ze heeft prachtig wit haar, opgestoken in een grote wrong en ze ziet er altijd even mooi en verzorgd uit. Vier maanden geleden is haar linkerbeen boven de knie geamputeerd en vanuit het ziekenhuis is ze naar het verpleeghuis gekomen om te revalideren en te leren lopen met een prothese. Ze heeft dat revalideren in een onvoorstelbaar hoog tempo gedaan, verbeten en fanatiek geoefend met maar één doel voor ogen: terug naar mijn eigen huis. Ze woont daar alleen, maar met wat huishoudelijke hulp en enkele aanpassingen in huis zal dat straks ook zeker mogelijk zijn. Het wachten is tot de aanpassingen zijn aangebracht .

Elke maandagmorgen om 11 uur ben ik bij haar. Ze doet me dan verslag van de gebeurtenissen van de afgelopen week en van haar vorderingen bij het lopen. Heel af en toe laat ze iets doorschemeren van de moeite die ze heeft met de amputatie, maar ze legt toch meestal het accent op datgene wat ze nog over heeft, op wat ze nog allemaal kan en dat is veel, vindt ze zelf.

Deze morgen tref ik haar aan met een moe, verdrietig gezicht. Ik ga bij haar zitten en vraag: "Is er iets?" "Nee hoor," zegt ze en ik vraag: "Echt niet?" "Nee!" zegt ze, een beetje kribbig, "ik zeg toch dat er niets is!" "Ja, dat hoor ik wel," reageer ik, "maar ik geloof het eigenlijk niet!" En dan zegt ze, ineens in tranen: Heb je wel gezien wat een prachtig weer het is? En ik zit hier maar en ik kan niks behalve altijd maar weer dat ellendige oefenen en eigenlijk wil ik maar één ding maar dat kan toch niet." "Wat wilt u dan?" vraag ik en ze zegt, terwijl ze naar buiten wijst: "De zon in mijn gezicht

en de wind door mijn haar! Kinderachtig hè?" "Kinderachtig?" Ik vind het eigenlijk een heel goed idee! Zal ik eens gaan kijken wat ik kan doen?" En als ze knikt, ga ik op zoek naar een reserve-rolstoel en naar haar jas. Ik meld even op de zusterpost dat ik met mevrouw Stevens naar het park ga, vraag of ze aan haar fysiotherapeut willen zeggen dat mevrouw Stevens vandaag een keertje wil overslaan en vijf minuten later lopen we in het park dat achter het verpleeghuis ligt. Ik stop bij een bankje aan de vijver, ga naast mevrouw Stevens zitten en kijk naar haar. De wind blaast haar keurige kapsel een beetje in de war en ze ziet er ineens jaren jonger uit. Ze geniet duidelijk van haar spijbelen, zoals ze dat zelf noemt en vraagt me, een beetje verlegen, of ik wat madeliefjes voor haar wil plukken. Ze schikt ze tot een corsage en maakt ze vast op haar jas. Zwijgend zitten we naast elkaar in de zon. Het is heel stil in het park en ik heb het gevoel dat ik een overstap maak van de hel naar de hemel. Dan zegt mevrouw Stevens: "Neem me maar weer mee terug. Nu kan ik wel weer verder." Op de terugweg gaan we langs de oefenzaal en het blijkt dat haar fysiotherapeut nog even tijd voor haar heeft. Ik blijf kijken en zie dat ze drie keer achter elkaar de grote zaal op en neer loopt. De fysiotherapeut vraagt verbaasd: "Mevrouw Stevens, wat is er met u gebeurd?" "Gewoon," zegt ze lachend, "de zon in mijn gezicht en de wind door mijn haar!" Ik breng haar terug naar haar afdeling, zeg haar goedendag en berg de reserve-rolstoel weer op.

Tegen het eind van de dag ga ik even informeren hoe het verder met mevrouw Broersma gegaan is. Ze was zo moe dat ze haar in bed gestopt hebben. Ze heeft lang geslapen en is nu heel rustig. Als ik terugloop door de gang, zie ik dat de schilderijtjes nog steeds achterstevoren hangen. Snel draai ik ze allemaal weer om.

Opinie

De rubriek OPINIE laat lezers aan het woord die, al of niet in reactie op eerdere artikelen, een eigen visie op bepaalde aspecten van de geestelijke verzorging in zijn algemeenheid naar voren willen brengen.

Naar een Landelijk Beraad van Categoriale Geestelijke verzorging

Ko Bordens en Ko Burger

Drs. K. Bordens is opleider aan de afdeling Levensbeschouwing Kunst en Kultuur (LKK) aan de Hogeschool Holland, en docent aan de Opleiding Theologie en Levensbeschouwing van de KTU in Amsterdam. Drs. K. Burger is humanistisch raadsman en oprichter/ redactiesecretaris van Praktische Humanistiek.

De geestelijke verzorging in instellingen is in de jaren negentig een gespecialiseerde werksoort te noemen. Dit is het geval in de gezondheidszorg, de gevangenis en het leger. Ook buiten deze instellingen vindt categoriale geestelijke verzorging plaats: er zijn buiten de instellingen talloze eenlingen actief als geestelijk counselor of pastoraal werker. Hoewel men mag spreken over een specialisatie, de professionele identiteit van dit werk en van de beroepsbeoefenaars, de geestelijk verzorgers en de pastoraal werkenden, is niet voor iedereen even duidelijk, zelfs niet voor de hulpverleners met wie geestelijk verzorgers dagelijks samenwerken.
Er zijn inmiddels drie categoriale verenigingen voor geestelijk verzorgers: in de ziekenhuizen (VGVZ), in de bejaardenhuizen (VGVB) en in de vrije vestiging (VVHGW). De eerste twee zijn pluriform, de laatste is (nog) alleen humanistisch. In de Federatie voor Pastoraal Werkenden (FPW), zijn ook tal van categoriaal werkende geestelijk verzorgers georganiseerd, in dienst van stichtingen of verenigingen. Bijvoorbeeld pastoraal werkenden in het jongerenwerk, vrouwenhulpverlening en speciale projecten.

Twee publikaties die de afgelopen jaren van belang zijn geweest voor de categoriale geestelijke verzorging, de NZF-Nota (*Geestelijke verzorging in organisatie en beleid*) en het boekje van Jan Hein Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie* (Ambo, 1989), gaan uit van een niet-denominatiegebonden definitie van geestelijke verzorging.
Vooral de NZF-Nota is onder geestelijk verzorgers een algemeen aanvaard document. Dat betekent dat over het beroep

geestelijke verzorging vrij algemeen ook vanuit een niet-denominatiegebonden gezichtshoek gedacht wordt. Er wordt dus weliswaar vanuit verschillende denominaties gewerkt (overigens vrijwel altijd in de vorm van een persoonlijke inspiratie), maar de beroepsuitoefening als zodanig zorgt voor een collegiale binding tussen alle geestelijk verzorgers.
Van verschillende kanten is duidelijk gemaakt, de laatste jaren, dat het tijd wordt dat de geestelijke verzorging zich eens duidelijk profileert. Dat werd gezegd door betrokken buitenstaanders, zoals bijvoorbeeld de heer Gijsbers op het 20-jarig jubileum van de VGVZ, en in vrijwel dezelfde bewoordingen bracht onlangs Cees Boey, voorzitter van de vereniging van gevangenisdirecteuren, op een symposium van de humanistische geestelijke verzorging de noodzaak van profilering naar voren: "Ik heb aangegeven dat er wat mij betreft in de penitentiaire inrichtingen toekomst bestaat voor de geestelijke verzorging. Daarbij zal er wel aan twee voorwaarden moeten worden voldaan. De geestelijk verzorger zal zichzelf en zijn taak duidelijk moeten profileren in de richting van de gedetineerde en naar de inrichting en haar medewerkers, en de geestelijk verzorger zal in deze periode van toegenomen verzakelijking aan moeten tonen wat de toegevoegde waarde van zijn of haar werk is." (Hij zei dit op 26 februari in Amsterdam).

De Amsterdamse SGV organiseerde november vorig jaar een klein symposium over de vraag of de geestelijke verzorging in de toekomst ook verzekerd kan worden.
Het is aan de geestelijk verzorgers en de pastoraal werkenden zelf, en aan hun verenigingen en organisaties, om aan het verzekeren en het profileren van de geestelijke verzorging in de toekomst te werken.
Binnen de verschillende professionele organisaties die het geestelijk werk ondersteunen wordt voortdurend aandacht aan allerlei aspecten van het geestelijk werk besteed.
Maar het is nodig om ook naar buiten te treden, om aan andere beroepsgroepen en aan de organisaties die geestelijk verzorgers in dienst hebben te laten zien wat geestelijke verzorging te bieden heeft, en wat de 'toegevoegde waarde' er van is.
Daarvoor is het nodig dat we gaan werken aan een landelijke organisatie waarin gezamenlijke actie mogelijk is van alle werkers in de verschillende velden van categoriale geestelijke verzorging. Ik meen dat de tijd er rijp voor is dat alle geestelijk verzorgers en hun organisaties, en ook de ondersteunende organisaties, zoals de opleidingen, de handen ineen slaan. Dat zou kunnen in de vorm van een landelijk beraad voor de categoriale geestelijke verzorging, dat nog dit jaar van de grond zou moeten komen.
De bedoeling van het Landelijke Beraad is te komen tot een gezamenlijk onderzoek en een gezamenlijke formulering van het professionele categoriale geestelijk werk. Dat zal wel wat tijd vergen, maar het zal ook veel op kunnen leveren.
In de toekomstige structuren van de instellingen kan de geestelijke verzorging alleen overleven, als er een inhoudelijke en professionele onderbouwing van het werk geleverd kan worden. Het Landelijk Beraad kan de infrastructuur zijn, de gezamenlijkheid die daarvoor nodig is.
Het zal ieder duidelijk zijn dat voor de werkgevers, de subsidiegevers, de overheid en de sociale financieringsbronnen, een onderbouwing van het categoriale geestelijk werk vanuit een denominatie-

gebonden organisatie niet meer acceptabel is. Vandaar een professioneel, niet-denominatiegebonden Landelijk Beraad, waar door geestelijk verzorgers zelf, maar ook door opleiders en aspirant-geestelijk verzorgers aan deelgenomen kan worden. Een veel bredere opzet dan de bestaande beroepsverenigingen dus.
De bestaande pluriforme verenigingen worden uiteraard uitgenodigd om aan het Landelijk Beraad deel te nemen om de werkers in de niet-georganiseerde sectoren te ondersteunen, maar ook omdat zij zelf gebaat zijn bij de ondersteuning van het Landelijk Beraad, als zij de geestelijke verzorging in hun eigen sector moeten legitimeren.

Er zijn inmiddels al enkele mensen om de tafel gaan zitten om een aantal deskundige personen, geestelijk verzorgers-organisaties en ook opleidingen uit te nodigen voor een centrale werkgroep die de oprichting van een Landelijk Beraad ondersteunt. We zouden volgens de schrijvers van deze oproep dit jaar al kunnen komen tot een groot congres voor alle categoriaal werkende geestelijk verzorgers, raadslieden en pastoraal werkenden, over de plaats van de geestelijke verzorging in onze maatschappij bijvoorbeeld.
Geestelijk verzorgers moeten leren om het breed te zien. Doet u mee? Samen staan we sterk.

Open brief over de toekomst van de geestelijke verzorging in verpleeghuizen

Meer dan honderd pastores, predikanten, humanistische raadslieden en pastorale medewerkers in verpleeghuizen hebben eind vorig jaar een open brief gepubliceerd. Zij willen hun verontrusting uiten ten aanzien van de wankele positie van de geestelijke verzorging in de gezondheidszorg en in de verpleeghuizen in het bijzonder. Wij drukken hieronder de tekst van de brief af.

Zoals bekend, zullen de plannen van de overheid m.b.t. de stelselwijziging in de gezondheidszorg, deze gezondheidszorg ingrijpend veranderen om de kosten beheersbaar te houden. De plaats van de geestelijke verzorging in instellingen echter is vanuit het verleden niet zonder meer gewaarborgd. Bij de komende stelselwijziging en de daarbij door de overheid beoogde concurrentie van de verzekeraars, zal de klant zogenaamd zelf moeten gaan bepalen wat het zorgpakket zal inhouden. Bij deze formule zijn vele kritische vragen te stellen. Om één voorbeeld te noemen: Kan ieder mens altijd van te voren overzien van welke (soort) verzekerde hulp gebruik gemaakt zal worden in de toekomst? Wij menen van niet, en zeker niet waar het geestelijke verzorging en levensbeschouwelijke begeleiding betreft. Toch dreigt geestelijke verzorging op deze wijze sluipend te verdwijnen. En dat kan toch nooit de bedoeling zijn?
In ons werk gaan wij uit van de bewoner. Wij geloven dat wanneer de door ons

gesignaleerde ontwikkeling zich voortzet, bewoners daarvan het slachtoffer worden. En bovendien: willen wij zelf, als wij eenmaal ouder zijn, op deze manier oud worden?

1. Het eigene van het verpleeghuis

In een verpleeghuis wonen medemensen, de meesten van hen tot hun dood. De zorg in een verpleeghuis heeft een 'care'/ karakter. Dat betekent dat de zorg zich uitstrekt tot in alle facetten van het menselijk bestaan. Deze zorg richt zich dan ook op de totale mens. Het gehanteerde mensbeeld bij 'care' is van essentieel belang, omdat het hier gaat over de mens als eenheid, in zijn uniciteit mat somatische, psychische, sociale en spirituele aspecten. De levensbeschouwelijke en ethische vragen maken dan ook, als het goed is, een integraal onderdeel uit van de verpleeghuiszorg.

2. Wat betekent het om bewoner te zijn in een verpleeghuis?

Het eigene van een verpleeghuis wordt al zichtbaar in het woord 'bewoner'. Daarmee duiden we de eigen aard van hun verblijf in onze instelling voor gezondheidszorg aan: de meesten wonen bij ons tot aan hun dood.
In het algemeen gaat het in de verpleeghuissector om twee groepen bewoners:

a) Op de somatische afdeling ontmoeten we de revalidant, die na een ziekenhuis-opname bij ons tijdelijk woont om daarna naar eigen huis of verzorgingshuis te gaan; de *long stay* bewoner, die door z'n chronische ziekte zorg tot het einde nodig heeft, die in de thuissituatie niet gegeven kan worden en de bewoner die terminaal is en met wie we echt het laatste stuk van zijn leven delen gedurende een aantal weken of maanden.
b) Op de psycho-geriatrische afdelingen ontmoeten we onze dementerende medemensen in de verschillende fasen van het dementiële proces. Zij raken steeds meer gedesoriënteerd. Hun ontluistering is vaak aangrijpend. Met hen gaat de geestelijk verzorger de duisternis van de dementie in om hen zo mogelijk in hun menszijn te bevestigen, versterken en troosten.

In grote, ietwat grove lijnen geschetst wordt de belevingsdimensie van al onze bewoners op de volgende niveaus zichtbaar:
De bewoners kijken terug: wat is mijn leven geweest? Ze maken a.h.w. de balans op, met 'credit' en 'debet', met gevoelens van dankbaarheid, teleurstelling, machteloosheid of berusting etc.
De bewoners kijken naar het heden: wat is de zin van mijn (slopende) ziekte? Wat moet er wel en niet gebeuren? Waar kies ik voor en wie helpt mij daarbij?
De bewoners kijken naar de toekomst: hoe moet, zal, kan en mag ik mijn leven in deze vreemde omgeving afsluiten? Hoe zal dit gaan in contact met mijn dierbaren? Wat moet ik daarbij doormaken en verwerken, en wie zal er dan bij mijn zijn?
De geestelijk verzorger is bij uitstek degene die bij levensbeschouwelijke en zingevingsvragen bewoners en hun naasten kan begeleiden.

Tijdens de opname komen angst, machteloosheid, eenzaamheid en lijden vaak in versterkte mate bijeen. Meer dan ooit zoekt een mens houvast bij zijn diepste overtuiging en bestaansnoties. Daarbij kunnen juist de geestelijk verzorgers een onmisbare steun zijn. Heel wezenlijk

hierbij is, dat de geestelijk verzorger niet van buiten komt of wordt ingehuurd. In punt 3 wordt dit nader toegelicht.

3. Taken en verantwoordelijkheden van de geestelijke verzorging in instellingen

In de NZF-nota van 1987 wordt geestelijke verzorging gedefinieerd als "de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging." (In: *Dienst geestelijke verzorging in organisatie en beleid*, p. 8). Sindsdien is de professionalisering in een versneld tempo voortgegaan. Om optimaal te kunnen functioneren, dient de geestelijk verzorger geïntegreerd te zijn in de instelling en op de hoogte te zijn van de specifieke verpleeghuisproblematiek. Om ten volle door de instelling benut te kunnen worden, moet de geestelijk verzorger kennis hebben van de organisatiebeelden en de expliciete en impliciete identiteit van het huis.
Ook dient de geestelijk verzorger de aanwezigheid en ontwikkeling van morele attitudes van werknemers te kunnen onderscheiden en deze in algemene zin in te zetten in ethische commissies, klinische lessen en het organisatiebeleid om het bestaan en de invloed ervan op bewoners, voor degenen die ze hanteren, te verhelderen. Soms zijn morele en levensbeschouwelijke attitudes namelijk zó impliciet in de zorg aanwezig dat men deze houding moet analyseren en verhelderen als men de bewoners met een andere levensvisie geen geweld wil aandoen.
De geestelijk verzorger helpt mee aan het creëren van een veilig en humaan leefklimaat en kan aangesproken worden op het geestelijk klimaat van de instelling.
Ook als begeleiding van buiten de instelling wordt aangetrokken of als er met vrijwilligers wordt gewerkt, blijft de dienst geestelijke verzorging verantwoordelijk voor en aanspreekbaar op alles wat m.b.t. geestelijke verzorging wordt aangeboden. Deze verantwoordelijkheid is een gedelegeerde verantwoordelijkheid. De directie is verantwoordelijk voor de totale gang van zaken in de instelling.
Deze taken beogen, ook op het gebied van de organisatie en haar beleid, dat een totale bewonergerichte zorg mede gewaarborgd wordt. De vrijplaatsfunctie en de professionaliteit van de geestelijk verzorger bieden hierbij de onmisbare privacybescherming. Niet alleen op grond van zijn/haar levensbeschouwelijke of religieuze identiteit mag worden verwacht dat hij/zij de problematiek op een specifieke wijze kan belichten. Last but not least is de geestelijk verzorger in de eerste plaats aangesteld voor elke bewoner. Echter binnen bovenstaande richtlijnen kan geestelijke verzorging op het niveau van de directe bewonergerichte zorg bijdragen aan de weerbaarheid van de bewoner in de zin, dat deze zich rekenschap geeft van de betekenis van eigen levensbeschouwelijke noties.

4. De taak van de overheid

Al eerder constateerden wij in deze brief dat onze landelijke overheid geestelijke verzorging beschouwt als wezenlijk en waardevol binnen onze pluriforme samenleving.
Terecht noemt ze dit een zaak van algemeen belang, maar blijft geestelijke verzorging zien als een verantwoordelijkheid van de instelling zelf. Onzes inziens dient de overheid nadrukkelijk als overheid te stellen en te garanderen, dat geestelijke verzorging een kwaliteitscriterium en derhalve een integraal onderdeel van de

geboden zorg is. De consequentie daarvan ligt voor de hand: de financiering van de geestelijke verzorging dient als een structureel te waarborgen onderdeel van de totale zorg opgenomen te worden in de budgettering van de instellingen.

5. De verantwoordelijkheid van andere betrokkenen

Naast de overheid hebben de politieke partijen, de besturen en directies van gezondheidszorginstellingen, de zendende genootschappen en de zorgverzekeraars vanzelfsprekend elk hun eigen verantwoordelijkheid om geestelijke zorg te waarborgen.

5.1. De politieke partijen

Wij hopen en verwachten, dat elke politieke partij, ongeacht de levensbeschouwelijke achtergrond, wil opkomen voor de rechten van burgers. Stellingname en daadkracht op dit niveau zijn nodig om het geestelijk welzijn van de samenleving te beïnvloeden.

5.2. De zorgverzekeraars

De overheidsplannen hebben ook de zorgverzekeraars in actie gebracht. En laten we maar eerlijk zijn, hier zijn we niet geheel gerust. Hoewel de gezondheidszorg ten principale een non-profit organisatie is, krijgen economische aspecten makkelijk de hoogste prioriteit. Als norm verheven stelt dit economische aspect menswaardige aspecten in de schaduw. Volgt men de ontwikkelingen rondom het basispakket, dan wordt de indruk gewekt dat geestelijke verzorging in de toekomst zou kunnen verworden tot een zorgtaak waarvoor verzekerden zich dienen bij te verzekeren. Eerder in deze brief maakten wij duidelijk, dat hiermee het structureel voortbestaan van de geestelijke zorg in instellingen op het spel staat. Wij achten dit onaanvaardbaar.
Op basis van het onder punt 1. genoemde mensbeeld, is het evident dat geestelijke verzorging een wezenlijke en dus onmisbare bijdrage is aan de kwaliteit van zorg in onze huizen. Juist intramurale geestelijke verzorging behoort dan ook principieel en structureel tot het aangeboden basispakket. Waar dit aanbod ontbreekt, is kwaliteit van zorg beperkt. Daar wordt de bewoner tekort gedaan. Vooral dat laatste weegt ons zwaar. Voor de bewoner komen wij op.
De geestelijk verzorger in instellingen is mede verantwoordelijk voor de vrije geloofsbeleving en levensbeschouwing. Deze fundamentele waarde dient in instellingen bewaakt en gehonoreerd te worden. Wij menen dat de zorgverzekeraars mede verantwoordelijk kunnen worden beschouwd voor de integratie van de geestelijke zorg in het basispakket.

5.3. C.I.O en C.I.O.G. *(Centraal Interkerkelijk Overleg -met de overheid; het C.I.O.G is zo'n overleg over de gezondheidszorg).*

Wij weten hoe het C.I.O. en het C.I.O.G. als de daartoe door de kerken en het Israëlitisch kerkgenootschap geëigende en gemandateerde organen in het (recente) verleden meer dan eens een positieve bijdrage gaven aan de zaak waarom het ons in deze brief gaat. Op basis van hun getoonde inzet hebben wij dan ook de verwachting en het vertrouwen dat zij op beslissende momenten zich zullen blijven inzetten voor intramurale geestelijke verzorging binnen instellingen voor gezondheidszorg.

5.4. Onze besturen en directies

Ook over hen maken wij ons bepaald niet de grootste zorgen. Als medewerker

van de instelling weten wij, dat zij bewust gekozen hebben voor geestelijke
Samengevat willen wij met deze brief als hoofdzaak opmerken, dat een pluriforme dienst geestelijke verzorging een antwoord is op de dreiging van het wegvallen van aandacht voor levensbeschouwelijke aspecten van de situatie waarin de bewoner zich bevindt. Een situatie die mede is ontstaan door ontzuiling, door rationalisering en door economisering van de gezondheidszorg en nu, zoals boven beschreven, door de toekomstige veranderingen i.v.m. de stelselwijziging in de gezondheidszorg. Het is een misvatting te menen dat door voornoemde ontwikkelingen er geen behoefte zou bestaan aan ruimte voor zingevingsvragen en bestaansverheldering. Juist wij, als geestelijk verzorgers, weten dat bij bewoners en medewerkers van verpleeghuizen een voortdurende en sluimerende behoefte leeft om bestaansvragen te kunnen integreren in het hier en nu. Het is een met moeite verworven mensenrecht dat er respect bestaat voor de integriteit en de levensbeschouwing van ieder individu.
Wij hopen met deze brief een bijdrage te leveren aan de verdieping van de discussie en besluitvorming ten aanzien van de ontwikkelingen in de gezondheidszorg.
Ieder van de ondergetekenden mag u hierop aanspreken.
Deze brief is ontstaan na een aantal vergaderingen binnen een groep van geestelijk verzorgers in de regio Utrecht en mee voorbereid door mevr. J. Ypema-Verploegh Chassé, humanistisch geestelijk verzorgster van De Biltse Hof te Bilthoven, en de heren T. Harder, protestant pastor van het zorgcentrum De Lichtenberg te Amersfoort en J. Hettinga, Rooms-katholiek pastor in verpleeghuis Rosendael te Utrecht.

Ons gemeenschappelijk adres is:
T. Harder, pastor zorgcentrum De Lichtenberg, Utrechtseweg 293, 3818 EH Amersfoort. Telefoon 033-696216.
Deze open brief is ondertekend door meer dan honderd geestelijk verzorgers, en verstuurd naar diverse instanties.

Nieuwsbrief

Humanistisch archief- en documentatiecentrum

Met ingang van oktober 1992 is een projectgroep van start gegaan die de mogelijkheid en wenselijkheid van de oprichting van een Humanistisch Archief- en Documentatiecentrum (HADC) onderzoekt. Doel van een dergelijk centrum zou kunnen zijn het systematisch verzamelen, ordenen, en toegankelijk maken van bronnenmateriaal van en over 'humanisme' – boeken, tijdschriften, brochures, pamfletten, notulen, rapporten, correspondentie, archieven (institutionele/persoonlijke), foto's, nota's, en overige 'grijze literatuur', en audiovisueel materiaal e.d. – zoals dat ontstaan is en ontstaat bij instellingen, functionarissen en personen als gevolg van hun taakvervulling of werkzaamheid op uiteenlopende werkvelden, waarbinnen het humanistisch geestelijk werk een zeer belangrijke plaats inneemt. Achtergrondidee is dat voor de kennis en bestudering van de ontwikkeling van het humanistisch denken en leven deze primaire gegevens van fundamenteel belang zijn maar dat deze thans grotendeels ontoegankelijk zijn en niet systematisch verzameld, bewaard en ontsloten worden. T.a.v. het katholicisme en het protestantisme in Nederland functioneren dergelijke centra al gedurende geruime tijd,en de afwezigheid van een soortgelijke instelling voor en over het humanisme wordt door velen als een lacune ervaren. In opdracht van de Universiteit voor Humanistiek wordt het onderzoek uitgevoerd door de socioloog drs. Pieter Edelman. De overige leden van de projectgroep zijn drs. B. Gasenbeek (projectleider en bibliothecaris van de UvH), drs. G. Binkhorst (wetenschappelijk bibliotheekmedewerker UvH), en drs. F. Brinkhuis (AIO UvH).

Ook wordt het project begeleid door een adviesgroep, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende geledingen van de humanistische beweging, die onder voorzitterschap staat van prof.dr. P. Thoenes.

Inmiddels is het onderzoek in zijn tweede fase beland, nl. het in kaart brengen en inventariseren van in principe in aanmerking komende archieven naar een aantal gezichtspunten (zoals de omvang en mate van groei, de aangehouden bewaartermijnen, het systematische of incidentele karakter van het betreffende archief, de toegankelijkheid en eventuele verkrijgbaarheid ervan etc.). Ook bij enkele instellingen op het veld van de geestelijke (ver)zorg(ing) en het -raadswerk heeft inmiddels al zo'n inventarisatie plaats gevonden. Suggesties tips, en informatie t.a.v. de aanwezigheid en potentiële verkrijgbaarheid van materiaal worden bepaald op prijs gesteld.

Voor nadere informatie: drs. P. Edelman en/of drs. B.Gasenbeek (UvH, Postbus 797, 3500 AT Utrecht; tel. 030-312674/ fax 030-340738).

Onderwijs en onderwijsontwikkeling aan de Universiteit voor Humanistiek

Onderwijs

De Universiteit kent twee vormen van onderwijs die allebei toegankelijk zijn voor humanistisch geestelijk werkers:

- het reguliere onderwijsprogramma met als uiteindelijke doel het behalen van een doctoraal examen.
- het contractonderwijs, dat wil zeggen losse cursussen, zoals de nascholing.

Het reguliere onderwijsprogramma kent in totaal zes studiejaren. Wanneer je als HGW-er wilt deelnemen aan dat programma wordt er een zogenaamd verkort programma opgesteld door de examencommissie. In dit programma wordt rekening gehouden met de vooropleiding, het HOI, en met de aard en de omvang van de werkervaring.

Een vergelijking

Regulier zesjarig programma naast verkort programma voor een HGW-er:

Jaar 1:	
Introductie	vrijgesteld
Zoeken naar Zin	vrijgesteld
Mens is de mens een zorg	vrijgesteld
Probleemanalyse	vrijgesteld
Inleiding Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek	verplicht (160 uur)
Tutorgroepen	vrijgesteld
Jaar 2:	
Professionalisering & Leefwereld	vrijgesteld
Boeddhisme, Christendom en Humanisme	vrijgesteld
Statistiek	verplicht (160 uur)
Leeronderzoek	vrijgesteld
Jaar 3:	
Systeem & Zorg	verplicht (480 uur)
Lichamelijkheid	verplicht (480 uur)
Onderzoeksleer	verplicht (160 uur)
Leeronderzoek	verplicht (480 uur)
Tutorgroepen	verplicht (100 uur)
Jaar 4:	
Wetenschapstheorie	verplicht (320 uur)
Stage	vrijgesteld
5 modulen	verplicht (800 uur)
Tutorgroepen	verplicht (100 uur)
Jaar 5:	
Stage	ged. vrijgesteld (80 uur)
6 modulen	verplicht (800 uur)
Tutorgroepen	verplicht (100 uur)
Jaar 6:	
5 modulen	verplicht (800 uur)
afstudeeronderzoek	verplicht (800 uur)
Tutorgroepen	verplicht (100 uur)

Het totale zesjarige programma beslaat 10200 uur, tegenover het verkorte programma 5820 uur. Eén studiejaar is 1700 uur, dus een verkort programma zal gemiddeld 3 1/2 jaar in beslag nemen. Let wel: het betreft een voltijds programma.

In een van de volgende nummers zal een interview worden opgenomen met raadslieden die het verkorte programma aan de Universiteit voor Humanistiek volgen, dan wel gevolgd hebben.

Onderwijsdagen

In principe wordt er onderwijs gegeven op alle dagen van de week, dus van maandag tot en met vrijdag. De universiteit streeft ernaar het onderwijs voor een studiejaar tot 2 dagen per week beperkt te houden. In overleg met een HGW-er die voor een verkort programma gekozen heeft kan bekeken worden op welke dagen er onderwijs gevolgd wordt. Een groot gedeelte van het onderwijs van het verkorte programma staat namelijk niet in vast, dat wil zeggen er kan in de volgorde geschoven worden. Het onderwijs wordt gegeven op de volgende uren: 's morgens van 10.00-12.00 uur, aansluitend pauze van 12.00-13.00 uur; 's middags van 13.00-15.00 en van 15.00 tot 17.00 uur.

Uitgebreide voorlichting over het verkorte programma en de inhoud van de studie is op te vragen bij de afdeling onderwijs- en studentenzaken. Op zaterdag 13 maart 1993 en zaterdag 15 mei 1993 houdt de universiteit voorlichtingsdagen.

Het Contractonderwijs

Per 1 januari 1993 is al het contractonderwijs ondergebracht bij het Centrum voor Praktische Humanistiek (CPH). Behalve contractonderwijs is het de bedoeling dat het CPH de volgende activiteiten zal gaan ontwikkelen: een ambulatorium en een supervisie-opleiding. Het CPH is voorlopig nog een papieren constructie. Van verdere ontwikkelingen van het cph ZAL regelmatig verslag worden gedaan in *Praktische Humanistiek.*

Het contractonderwijs omvat ook het nascholingsaanbod voor humanistisch geestelijk werkers. Naast cursussen die speciaal georganiseerd worden voor de humanistisch geestelijk werkers, zullen er ook in de toekomst cursussen ontwikkeld worden die openstaan voor andere belangstellenden. In het eerstvolgende nummer van Praktische Humanistiek zal een uitgebreide aankondiging komen van de nascholingscursus 'Geestelijk verzorging en etnische minderheden' die gegeven wordt van eind september tot en met begin november 1993.

Onderwijsontwikkeling

De opleiding aan de UvH is zo ingericht dat met name het tweede gedeelte, jaar 4, 5 en 6 zich uitstekend lenen voor regelmatige bijstellingen. Op verschillende manieren worden de humanistisch geestelijk werkers betrokken bij de ontwikkeling van het modulaire gedeelte van de opleiding en van de stages.

- De commissie 'beroepsprofiel' bereidt een notitie voor over de toekomstige ontwikkeling van het beroep van humanistisch geestelijk werker, die tevens gebruikt zal worden voor de inrichting van het onderwijs. In deze commissie hebben zitting Ton Jorna, Douwe van Houten, Harry Kunneman en Henk Manschot. De notitie wordt opgesteld in overleg met een aantal raadslieden. Ben van Remmerden (ziekenhuis), Luc Taal (ziekenhuis/HSR), Gerard Snels (Defensie), Catharina v/d Parr (ziekenhuis), Marianne Hoogenboom (Justitie) en Pam Hobbelman (HSHB).
- Ten behoeve van de ontwikkeling van het stagebeleid vindt gemiddeld 3 maal per jaar overleg plaats tussen de hoofden van dienst van ZVB, Jusitie, Defensie, Vrijgevestigden en HSR. Voorts wordt via evaluaties en gesprekken informatie doorgegeven aan de onderwijsontwikkelaars.
- Met betrekking tot het modulaire gedeelte van de opleiding is het afgelopen najaar een inventarisatieronde gehouden door Cécile Cappetti en Judith Hokke onder alle raadslieden en hoofden van dienst.
- Specifiek voor het nascholingsaanbod vindt tevens overleg plaats met de hoofden van dienst.

In het eerst volgende nummer van *Praktische Humanistiek* zal kort verslag worden gedaan van de evaluatie van de huidige nascholingscursus 'Geestelijk Werk in Beweging', waar aan door 20 raadslieden uit de verschillende werkvelden wordt deelgenomen.

Voor de verdere ontwikkeling en bijstelling van al het onderwijs aan de UvH en van het aanbod aan contractonderwijs van het CPH zullen in de toekomst zowel de individuele raadslieden als hoofden van dienst geconsulteerd worden.

Judith Hokke
stagecoördinator/beleidsmedewerker
Afdeling Onderwijs- en Studentenzaken

Dies natalis UvH – Humanisering van de zorg

Ter gelegenheid van haar vierde dies natalis, organiseerde de UvH op vrijdag 29 januari jl. een publiek debat over het thema *Humanisering van de zorg*. Gastsprekers waren Paul Schnabel (hoogleraar geestelijke gezondheidszorg en geestelijke volksgezondheid aan de Universiteit Utrecht en decaan van de Netherlands School of Public Health), Selma Sevenhuysen (hoogleraar in de vergelijkende vrouwenstudies aan de UU), en Harry Kunneman (hoogleraar in de praktische humanistiek aan de UvH). Het debat werd geleid door Henk Manschot (hoogleraar wijsbegeerte aan de UvH).

Aan de hand van hedendaagse debatten over de organisatie van de gezondheidszorg ging Paul Schnabel in op de nieuwe aandacht voor vragen rond zingeving en kwaliteit van leven en de aanknopingspunten die hij daarin ziet met betrekking tot humanisering van de zorg. In aansluiting daarop leverde Selma Sevenhuysen vanuit een feministische invalshoek een kritiek op het principe van de verdelende rechtvaardigheid, zoals dat in het rapport *Keuzen in de zorg* van de commissie Dunning centraal staat. In een adequate theorie van de zorg moeten ook en met name principes van zorgethiek geïntegreerd zijn, aldus Sevenhuysen. Afsluitend brak Harry Kunneman een lans voor de betekenis van een individuele bestaansethiek; niet alleen aan de kant van zorgprofessionals maar ook aan de kant van de cliënten van zorgarrangementen.

Publikaties van de UvH

Prof.dr. H.A.M. Manschot, *Levenskunst of lijfsbehoud? Een humanistische kritiek op het beginsel van autonomie in de gezondheidszorg* (oratie), à *f* 10,– (excl. porto).
Prof.dr. H.P. Kunneman, *Humanisme, postmodernisme en het deskundologische regime* (oratie), is verkrijgbaar in de 2e druk, à *f* 10,– (excl. porto).
Toespraken opening academisch jaar 1992-1993. Verkrijgbaar à *f* 5,– (incl. porto).
Studie-informatie 1993-1994: voorlichtingsbrochure van de UvH, gratis verkrijgbaar.

Publikaties kunnen worden aangevraagd bij het secretariaat van de UvH: 030-367437.

Recencies

Goede raad is duur

Ton Jorna, *Raad geven.*
Humanistische Bibliotheek, College uitgevers Amersfoort, ISBN 9052560765, 483 pagina's, *f* 65,–.

Goede raad is duur. Soms gaat dat letterlijk op, als professionele raadgevers tegen commerciële prijzen om raad wordt gevraagd. Maar ook in de niet-materiële zin is goede raad een schaars artikel. Dat komt, omdat goede of goed bedoelde raad lang niet altijd goed is, en daardoor de raadvrager duur kan komen te staan. De doorgaans lage kwaliteit van de raad die mensen elkaar geven kan verschillende oorzaken hebben. Een fout die veel mensen bijvoorbeeld maken is, dat zij iemand zo met raad en daad bijstaan, dat zij daarmee die persoon de mogelijkheid ontnemen echt zelfstandig te worden. Hoewel iedereen inziet, dat dit niet de juiste weg is, komt dit toch vaak voor, bijvoorbeeld van ouders ten aanzien van hun kinderen, maar ook in andere sectoren van de samenleving. In zo'n geval is de raad meer ingegeven en gekleurd door de zorgen van bijvoorbeeld de ouders dan door de werkelijke behoefte van het kind. Dit laat een fundamenteel risico van raad geven zien, namelijk dat de raad te weinig afgestemd is op de persoon en de omstandigheden van degene aan wie de raad verstrekt wordt en teveel vanuit de raadgever zelf komt. Een teveel aan zorg van de raadgever is dan nog niet het ergste geval. Het gebeurt ook dikwijls, dat de raadgever met zijn raad ook eigen bedoelingen heeft en eigen belangen nastreeft. Ook dat is nog niet zo erg, wanneer dat er maar duidelijk wordt bij gezegd, of uit de omstandigheden is af te leiden. Als bijvoorbeeld een bank adverteert met de slogan, dat zij overal raad op weet, dan is duidelijk, dat het om de belangen van die betreffende bank gaat. Maar als een pastor iemand in persoonlijke problemen raad geeft en al doende probeert die persoon voor een bepaalde godsdienstige richting te winnen, dan gaat het in wezen om een bepaalde boodschap die verpakt is in de vorm van zogenaamde goede raad. Dit kan niet alleen pastores overkomen, maar ook raadgevers en hulpverleners in dienst van levensbeschouwelijke richtingen, religieuze of ideologische bewegingen of van organisaties die bij het raad verschaffen financiële of andere belangen hebben. Er is bijvoorbeeld niet veel fantasie nodig om zich voor te stellen wat er mis kan gaan met de raad die psychologen of andere hulpverleners geven vanuit organisaties die belang hebben bij een zo groot mogelijk aantal cliënten.
Zo kan er nog meer mis gaan met het raad geven. Als je iemand raad geeft moet de ontvanger vrij zij om die raad op te volgen of niet, en wanneer de raad opgevolgd wordt, moet dat kunnen gebeuren op een wijze die de ontvanger zelf kiest. Hier schort het vaak aan bij raad geven. Met name als de raad gegeven wordt vanuit een bepaalde formele of informele machtspositie, gaat het eigenlijk om een bevel. De vrijheid van degene die raad ontvangt, kan ook beperkt wor-

den doordat er geen alternatieven zijn, of niet genoeg ruimte voor een eigen invulling, waardoor de ontvanger op een verkeerd spoor kan worden gezet, evenals in het eerder genoemde geval, als de raad niet in het verlengde ligt van waar de cliënt naar op zoek is.
Het is dus moeilijker om raad te geven dan menigeen denkt. Het is daarom verwonderlijk dat er in het verleden niet meer studie van dit onderwerp gemaakt is. Sinds kort is daarin voor wat de Nederlandse situatie betreft echter verandering gekomen. Want onlangs verscheen een indrukwekkende studie van Ton Jorna onder de titel 'Raad geven'. Daarin wordt het onderwerp uitvoerig en diepgaand geanalyseerd. Het boek laat niet alleen zien wat er mis kan gaan bij raad geven, maar schetst ook in een groot aantal zeer verscheiden praktijkvoorbeelden, hoe het ook kan, en hoe daarbij al die risico's vermeden kunnen worden.

Het boek bestaat uit vier delen. Het eerste deel heeft een inleidend karakter. Daarin vertelt de auteur hoe de colleges van O. Warmenhoven van destijds hem tot deze studie hebben aangezet. Verder komen de verschillende factoren aan de orde die bij het geven van raad belangrijk zijn. Tenslotte wordt ingegaan op enkele historische lijnen en betekenissen van het woord raad, en hoe het begrip heden ten dage zoal gebruikt en verstaan wordt. In het Taoïsme is raad geven bijvoorbeeld niet het oplossen van problemen, maar het attenderen op het onoplosbare ervan, wat een heilzame werking kan hebben. Dit voorbeeld wordt door de auteur nader toegelicht en uitgewerkt.
In het tweede deel worden drie geschreven bronnen over raad geraadpleegd, namelijk het essay 'der Erzähler' van Walter Benjamin, 'Briefe an einen jungen Dichter' van Rainer Maria Rilke, en 'Die Geschichte des Rabbi Nachman' en 'Der Weg des Menschen' van de Joodse filosoof Martin Buber. Deze teksten gaan over raad of bevatten uitgesproken raad. Eerst worden ze woordelijk weergegeven, daarna volgt telkens een actualisering van wat in de genoemde publikaties aan de orde is. De teksten zijn overigens nogal verschillend. Benjamin laat in 'der Erzähler' zien, hoe vertellingen vaak een wijze raad bevatten. De brieven van Rilke geven een voorbeeld van een raad-relatie van mens tot mens, en er wordt in geëxpliciteerd hoe raad geven gezien wordt. Bij Buber ligt de raad vervat in chassidische vertellingen, bij hem ingebed in zijn levensfilosofie van de ik-jij relatie. In het chassidisme zijn deze vertellingen een middel om de mystieke dimensie deel te laten uitmaken van de levenspraktijk. In dit onderzoek staat met name de figuur van de tsaddik centraal.
Bejamins these over de verteller en Bubers chassidische vertellingen worden vervolgens geactualiseerd naar de relatie tussen raadgever en cliënt. In het geval van Rilke wordt de andere kant van de medaille vertoond, namelijk wat hij zelf aan raad nodig had. Aan dit tweede deel is tenslotte nog een bewerking toegevoegd van een viertal interviews met raadspersonen ter actualisering van de genoemde geschreven bronnen. In het verlengde van der Erzähler vertellen zij fragmenten uit hun levensverhaal, zij reageren op de brieven van Rilke, en laten ons na de bespreking van de chassidische vertellingen en de figuur van de tsaddik, meekijken in hun hulpverlenende en raadgevende contacten.
Het derde deel vormt de eigenlijke kern van het onderzoek. Daarin komen tien begeleiders bij levensproblemen aan het woord over hun al dan niet raad weten

en raad geven aan hulpbehoevenden. Samen vorm dit tiental een breed spectrum van zeer uiteenlopende opvattingen en uitgangspunten als het gaat om het werken met cliënten of mensen die een beroep op hen doen.
In het vierde deel wordt op grond van het voorgaande de vraag naar raad bij de begeleiding van levensproblemen in de relatie tussen raadspersoon en cliënt nog verder uitgediept. Hierin wordt als het ware de oogst binnengehaald van de overgeleverde en beluisterde verhalen die in het boek aan de orde waren. Hoe rijk die oogst is valt op, als men erop let hoe verschillend de benaderingen van de tien geraadpleegde raadgevers zijn, maar hoe zij toch ook bepaalde kernpunten gemeenschappelijk hebben.
Voor Sonja 't Hart-Hartog, humanistisch raadsvrouw, is raad geven vooral luisteren, en dan als het ware sprekend vanuit de cliënt en op grond van een fundamenteel respect voor en vertrouwen in de cliënt vervolgens proberen aanwijzingen te geven, zonder de pretenderen dat zij op alles een antwoord heeft. Ton Baeten, counseler en abt, wil in het raadgevend gesprek gaan staan waar de ander staat, zodat die ander zichzelf raad kan verschaffen. Hij ziet raad meer als dienst. Ook een viering, meditatie, inkeer of gebed kunnen mensen terugbrengen tot zichzelf en zo raad verschaffen. Hiermee wil hij zelf de keuze maken voor de levenshouding van Jezus Christus' dienst aan de ander, die mensen doorverwijst naar een verder gelegen perspectief. Voor Ria Keestra, spiritueel therapeute, staat maar één raad centraal: maak contact met jezelf. Dan blijf je wel dichtbij de ander, maar laat die zichzelf zijn. Je geeft de ander als het ware terug aan zichzelf en helpt hem te putten uit de eigen levenskracht om zo geestelijk verder te komen. Jef Boeckmans, monnik en zenleraar, is voorzichtig met het woord raad. In het Zenboeddhisme gaat het om een geestesoverdracht van hart tot hart. Maar elk mens moet zelf ontwaken tot het transpersoonlijke, verruimende bewustzijn. Het gaat dan meer om een zielscontact, waardoor mensen weer toegang krijgen tot hun eigen bron. Ad Zeeuwen, lichaamstherapeut intuïtieve massage, brengt raad in contact met de richting weer oppakken, zodat je weer jezelf wordt en weer in je eigen omgeving past. Voor Elly Hoogeveen, humanistisch raadsvrouw, zit de raad in de zelfacceptatie, waartoe mensen kunnen komen door te leren luisteren naar hun eigen verhaal. Het helpt wel eens om daar een ander verhaal tegenover te zetten. Zo kunnen mensen weer in contact komen met de basis van hun eigen leven. Bernard Kersten, norbertijn en pastor, vertaalt raad in het er zijn, alert zijn, iemand zijn. Dat is ook voor de raadgever belangrijk, want niemand geeft wat hijzelf niet heeft. Zelf zoekt hij dat in het gemeenschapsaspect van de Joods-christelijke traditie. Dat is voor hem een goede context voor menswording, die bij hem een christelijke dimensie heeft. Piet Kragtwijk, geestelijk begeleider, is huiverig voor raad van buitenaf, en zoekt het eerder in het spiegelen van wat iemand in zich heeft, zodat duidelijk wordt, waardoor iemand gedragen wordt. Toor de Haas, paranormaal genezeres, gelooft niet in de mogelijkheid van raad geven van buitenaf, maar wel in het losmaken van dingen bij iemand, zodat hij of zij zelf weer raad weet. Voor Noud van den Eerenbeemt, raadgever op basis van Tarot, berust het 'raad geven' op de eigen ervaring. Raad wordt geput uit de bron van het leven, zodat de raadgever zijn eigen inbreng zo klein mogelijk moet houden. Hij geeft de mensen een reden

om door te gaan. Die reden komt niet van buitenaf, maar zit in het leven zelf. Bij alle verschillen waarmee deze raadgevers omgaan met raad tekenen zich ook overeenkomsten af. Die schuilen in een grote betrokkenheid en nabijheid, maar ook in het bewaren van afstand om de cliënt de mogelijkheid te geven zichzelf te vinden, op eigen kracht verder te gaan en tot een geestelijke ontwikkeling te komen die het beste past bij iemands eigen en zelf gekozen identiteit. Raad is zo niet meer maar ook niet minder dan 'een bezielde handreiking van de raadspersoon die mede-leven doet ervaren'. Zo kan leven worden opgewekt, dat een eigen levensvatbaarheid krijgt. Raad geven komt zo dicht in de buurt van liefde en bevordert dat mensen zich verbonden voelen met het ware en het goede, dat in hun eigen leven de voor hen juiste plaats kunnen geven en daar op hun eigen wijze naar kunnen handelen.

Raad geven is een belangrijk en waardevol boek, niet alleen voor raadgevers, maar ook voor degenen die bij zichzelf te rade gaan en voor hen die geen raad weten. Het maakt raadgevers voorzichtig en geeft raadzoekenden hoop. Een goede raad voor beide categorieën zou zijn dit boek goed te lezen. Het bewijst dat goede raad toch niet altijd duur hoeft te zijn.

Gérard P. P. van Tillo

Het boek *Raad geven* van Ton Jorna is te bestellen bij de boekenservice van Interior: stort *f* 65,– op giro 3493438 en u ontvangt het boek thuis, zodra uw betaling binnen is. Het is ook in de boekhandel verkrijgbaar.

Gelijkheid en autonomie

J.W. de Beus, *Economische gelijkheid en het goede leven.*
Universiteit Twente, Enschede, 1992, 32 pagina's.
H.A.M. Manschot, *Levenskunst of lijfsbehoud?.*
Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, 1992, ISBN 9073022061, 28 pagina's, *f* 10,-.

De humanistische wereld is weer twee hoogleraren rijker. En als men kijkt naar hun oraties is er inderdaad van een verrijking sprake.

Egalitaristisch humanist
Dr. J.W. de Beus aanvaardde op 22 oktober j.l. het ambt van bijzonder hoogleraar in de politieke filosofie aan de Universiteit Twente. De Beus is een egalitaristisch humanist. Voor een egalitarist zijn gelijkheid voor de wet, (waarbij wetten gelden voor alle burgers) en politieke gelijkheid, (die ieder gelijke toegang geeft tot de besluitvorming in een democratie) niet voldoende. Een egalitarist wil, volgens de Beus, ook gelijkheid in economisch opzicht.
Het humanistisch mensbeeld van de Beus wordt gekenmerkt door de volgende trekken: mensen zijn soevereine individuen, die principieel gelijkwaardig zijn, hetgeen wil zeggen dat zij dienen te worden behandeld met gelijke betrokkenheid en respect. Deze soevereine en gelijkwaardige mensen streven als leden van de menselijke soort naar een zinvol bestaan, als leden van een samenleving naar een deugdzaam leven en als personen naar een waardevol leven. Corresponderend daarmee hebben zij vitale belangen als mens, als lid van de samenleving en als persoon. Ter behartiging van hun belan-

gen en strevend naar een zinvol, deugdzaam en waardevol leven treden mensen het economisch leven binnen. Daar krijgen ze te maken met schaarste met betrekking tot de middelen die bruikbaar zouden kunnen zijn voor hun streven. En ze krijgen te maken met anderen die wellicht andere opvattingen van een goed leven hebben, die ze willen verwerkelijken, gebruik makend van de schaarse middelen. Moet je als overheid mensen hun belangenstrijd maar laten uitvechten?

Vormen van gelijkheid

De stelling van de Beus is dat de politiek in dit economisch leven een vorm van gelijkheid moet nastreven, omdat economische gelijkheid bijdraagt aan de kwaliteit van het leven van mensen. Hierbij denkt de Beus niet aan een volledige gelijkheid van inkomen of een gelijke bevrediging van voorkeuren. Een door en door gelijke verdeling van welstand of welvaart is – als het al wenselijk is – alleen maar door te voeren door een overheid met absolute macht. Dit zou de vrijheid van burgers in sterke mate aantasten. Mensen zouden ook niet meer in staat zijn eigen keuzes te maken of een eigen conceptie van het goede leven na te streven. Beter is het te denken aan een ontwikkeling van procedurele gelijkheid naar *vriendelijke* gelijkheid, of naar *hulpbron*gelijkheid.

Procedurele gelijkheid zorgt ervoor dat er allerlei procedures zijn binnen het economisch leven die garanderen dat mensen nooit volledig buiten de boot vallen, maar blijven meetellen en het recht houden om te pogen deel te nemen aan het economische leven, al is het maar als uitkeringstrekker. Deze procedurele gelijkheid is te zien als het doortrekken van rechtsgelijkheid en politieke gelijkheid naar het economisch vlak. Deze procedurele gelijkheid levert een minimale bijdrage aan het goede leven.

Een maximale bijdrage kan worden geleverd door de *vriendelijke gelijkheid*, zoals bepleit door Martha Nussbaum. In deze conceptie worden burgers benaderd als vrienden in een poging economische middelen zodanig te verdelen dat ieder in staat is volwaardig te functioneren. Deze vorm van gelijkheid vergt een attitude van generositeit en zorgzaamheid van de kant van zorgverleners – waaronder de staat of haar functionarissen – die zich moeten inleven in de persoonlijke situatie van de betrokkenen. Bij de ontvangers van zorg mag dan een attitude van betrokkenheid of dankbaarheid worden verwacht. Het probleem is natuurlijk, dat als die warme solidariteit niet werkt, de dwingende hand van de overheid te hulp moet worden geroepen, met alle gevolgen van dien voor de vrijheid van de burgers. Voor wie de vriendelijke gelijkheid te idealistisch of te riskant is, is er de conceptie van hulpbrongelijkheid. Hierin worden hulpbronnen die gezien kunnen worden als van belang voor het leiden van een goed leven, ongeacht de opvatting die men over het goede leven heeft, zodanig verdeeld over anonieme burgers dat ieder zijn of haar opvatting van het goede leven kan nastreven.

Hulpbron-gelijkheid

De hulpbron-gelijkheid is de gelijkheid die we volgens de Beus moeten nastreven. Hij bevindt zich daarmee in het gezelschap van filosofen als Rawls en Dworkin. Het probleem bij de hulpbrongelijkheid is dat je van mening kunt verschillen over de vraag welke hulpbronnen kunnen worden gezien als voorwaarden voor het kunnen leiden van een goed leven, ongeacht je persoonlijke invulling

van dat goede leven. Valt daar onderwijs onder, of mogelijkheid tot deelnemen aan het economisch proces? Om dat probleem te omzeilen geeft De Beus een overtuigende lijst van hulpbronnen waarover mensen moeten kunnen beschikken om het goede leven van hun keuze te leiden. Tot die hulpbronnen moeten mensen toegang hebben, aldus de Beus. Het introduceren van het begrip hulpbron-gelijkheid heeft waarde, maar lost niet alle problemen op. Eigenlijk verwijst de Beus – zonder dit zo te benoemen – naar de sociale grondrechten. In de discussie over sociale grondrechten is men het er over het algemeen wel over eens dát mensen recht hebben op huisvesting, voeding, enz, maar men is het niet eens over het *niveau* van de voorzieningen. En als de Beus stelt dat mensen allen toegang moeten hebben tot de door hem genoemde hulpbronnen, lost hij niet de vraag op of mensen in *gelijke* mate toegang moeten hebben tot die hulpbronnen.
Er is veel mist rondom het begrip gelijkheid. Door de onderscheidingen die de Beus maakt, trekt er behoorlijk wat mist weg. Die onderscheidingen geven de Beus ook voldoende materiaal om de stelling waarmee hij zijn oratie begon, *Gelijkheid is uit de mode*, te relativeren. Zijns inziens is niet de gelijkheid als ideaal verdwenen, maar is het gelijkheidsideaal van inhoud veranderd. Geloofde men in de zestiger en begin zeventiger jaren in de vriendelijke gelijkheid, vanaf de tweede helft van de zeventiger jaren is dat geloof verdwenen. Er is echter geen consensus over wat wel een nastrevenswaardige optie is. Sommigen zijn voorstander van hulpbron-gelijkheid, maar anderen willen niet verder gaan dan procedurele gelijkheid. De Beus voorspelt dat de toekomstige Nederlandse verzorgingsstaat het midden zal houden tussen procedurele gelijkheid en hulpbron-gelijkheid. Het is te hopen dat de Beus in de toekomst juist de filosofie van de hulpbron-gelijkheid zal uitwerken.
Het is jammer dat deze uitdagende oratie van de Beus niet alleen wat mist laat optrekken, maar ook weer nieuwe mist schept. Soms gaat de lijn van het betoog wat verloren door de gedachtensprongen van de schrijver.

Dr. H.A.M. Manschot aanvaardde op 4 november het ambt van hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek, met een oratie die de titel draagt *Levenskunst of Lijfsbehoud*. Zijn oratie neemt de gezondheidszorg onder de ethische loep. Een inmiddels algemeen aanvaard beginsel in de gezondheidszorg is dat van de autonomie. Manschot toont de beperktheid van het autonomie-begrip aan.

Autonomie
Autonomie heeft in het huidige spraakgebruik twee betekenissen. Als defensief begrip betekent autonomie dat anderen zich van inmenging in het bestaan van de betrokkene moeten onthouden. Affirmatief geduid komt autonomie er op neer dat mensen de taak en het vermogen hebben om zelf te beslissen en het eigen leven vorm te geven.
Autonomie is dan identiek met zelfbeschikking of zelfbepaling. Zelfbeschikking – dat een ruime plaats inneemt in talloze humanistische geschriften – heeft een bepaalde interpretatie gekregen die niet onverdeeld gunstig uitwerkt. Dat is vooral gebeurd onder invloed van één van de belangrijkste tradities van de westerse samenleving, het individualistisch liberalisme. Zelfbeschikking is al bij John Locke, Engels filosoof uit de 17e eeuw, verweven met bezit. Mensen worden

geacht een eigendomsrecht te hebben op het leven. Kenmerkend voor dit denken is de gedachte dat er een privé domein is, een recht op een eigen sfeer, die iemand toebehoort en die wordt afgeschermd van de buitenwereld.
Autonomie wordt gedefinieerd in termen van zelfbeheer en zelfbehoud. Maar dat begrip van autonomie blijkt ontoereikend te zijn in de gezondheidszorg. In de gezondheidszorg, met name in de chronische zorg, dringen zich twee kenmerken van het menselijk bestaan naar voren, die in het moderne leven verborgen blijven, namelijk dat mensen geen heersers zijn, maar kwetsbaar, sterfelijk en beperkt. En dat mensen geen van de buitenwereld afgesloten burcht bewonen, maar op anderen zijn aangewezen en ten diepste met hen verbonden zijn.

Generositeit en levenskunst
Manschot houdt een pleidooi voor generositeit in de zorg. Geven brengt een oorspronkelijke betrekking tussen mensen tot uitdrukking die niet kan worden terug gebracht tot het berekenen van het eigenbelang. De waarde van generositeit moet volgens Manschot weer een plaats krijgen in de professionele zorg. Die is thans te veel getekend door planning en rendement. Generositeit leeft nog slechts voort in de leefwereld van mensen, maar – zo zou kunnen worden toegevoegd – ook daar wordt de generositeit bedreigd door het berekenend eigen belang.
Daarnaast bepleit Manschot om niet autonomie-als-lijfsbehoud centraal te stellen, maar om levenskunst een plaats te geven binnen de gezondheidszorg. Dat doet hij via het Socratische motto *Draag zorg voor je zelf.* Dat betekent bij hem niet een oproep tot lijfsbehoud, maar het is een oproep om te doen wat het leven kwaliteit verleent. Die oproep kan ook worden gedaan in de (chronische) zorg, waar mensen kwetsbaar zijn en afhankelijk van anderen, waar men het leven niet in eigen beheer heeft, maar waar het leven iemand overkomt. Ook dan kan de vraag worden gesteld wat het leven in die omstandigheden betekent en wat het menszijn dan vergt. Het is een uiting van 'kleine gezondheid' om krampachtig te pogen het leven en het lijf te behouden en te beheren, en te verdedigen tegen aanvallen erop. 'Grote gezondheid' bestaat uit een erkenning van het lijden en de sterfelijkheid als uitgangspunt voor een ontvankelijkheid voor wat het leven (nog) aan kwaliteit te beiden heeft. Deze levenskunst verwerft men zich niet in een isolement maar in verbondenheid met anderen.

Generositeit en autonomie
De vraag die Manschots indringende betoog oproept is dan: Welke plaats heeft de generositeit in het autonomie-begrip? Die vraag blijft bij het nalezen van de oratie nog natrillen. Is de oratie van Manschot een pleidooi voor twee nieuwe (of hernieuwde) waarden, te weten generositeit en levenskunst, met achterstelling van autonomie, óf is het een pleidooi voor een nieuwe definiëring van autonomie, die generositeit en levenskunst in zich heeft? In het laatste geval kan het niet gaan om een oproep tot generositeit bij de verzorgenden, en een oproep tot levenskunst bij de patiënt. Wil er sprake kunnen zijn van een hernieuwde interpretatie van autonomie, moet generositeit zowel een element zijn van de autonomie van de patiënt als van de verzorgende.
Alhoewel Manschot geen nieuwe omschrijving van autonomie geeft is die wel impliciet aanwezig. Generositeit en levenskunst zijn geen gescheiden sporen. Autonomie is geen puur zelfbehoud,

maar een zichzelf richten op een zinvol bestaan. Autonomie kan gezien worden als het streven naar verwerkelijking van het vermogen van mensen om te bepalen wat het leven vergt en wat het menszijn kwaliteit verleent, en om zich daaraan te houden. Tot die kwaliteit van het leven behoort zeker ook het aanvaarden van de menselijke begrenzingen, waaronder lijden en sterven, en het gestalte geven aan de medemenselijkheid, waarbij generositeit als een zingevende levensdeugd kan worden ervaren. Twee lang verwaarloosde postulaten van J.P. van Praag, natuurlijkheid en verbondenheid, blijken levende elementen van het mensbeeld van Manschot.

Rob Buitenweg

Riekje van Leeuwen, Irma Dakman, Germaine Nijsten, *Hij, anders zij. Over transseksualiteit. Gesprekken met transseksuelen, hun partners, ouders en kinderen. De visie van hulpverleners.*
Uitgeverij Elmar, Rijswijk, 1992, ISBN 9038900279, *f* 27,50, 173 pagina's.

Transseksualiteit, geslachtsverandering, is een verschijnsel dat de laatste tijd vaker dan vroeger voorkomt. Uitbreiding van de operatieve mogelijkheden en een grotere sociale vrijheid zijn daar debet aan. Vroeger of later zullen we er in onze hulpverleningspraktijk allemaal dan ook mee geconfronteerd worden.
Verandering van geslacht is niet de verandering van de een of andere willekeurige eigenschap, maar is de verandering van de basis van de menselijke identiteit. het is m.a.w. een zeer ingrijpende gebeurtenis, niet alleen voor de transseksueel zelf, maar tevens voor de ouders en eventuele partner en kinderen. Ook de hulpverlener wordt bij de transseksuele problematiek met de vraag geconfronteerd hoe hij of zij zelf met de eigen seksualiteit en geslachtelijke identiteit omgaat.
Om niet voor een fait accompli geplaatst te worden is het raadzaam van een boek als *Hij, anders zij* kennis te nemen. Het biedt via een mozaïek van ervaringen van diverse betrokkenen een eerste kennismaking met de problematiek. Uiteraard vraagt het om verdere verdieping en analyse, maar het denken over en de hulpverlening bij transseksualiteit staat eigenlijk nog in de kinderschoenen.
Hier ligt in ieder geval het materiaal waarmee verder gewerkt kan worden.
Deugd doet het te vernemen dat een humanistische organisatie als Humanitas zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het initiëren van de hulpverlening aan transseksuelen en hun familieleden via de zelfhulpgroep *H(e)rkenning*. Genoemd boek is hieruit voortgekomen en is geschreven door drie vrouwen, alle drie moeders die op een dag volkomen onverwachts betrokken geraakt zijn bij de transseksualiteit van iemand, die hun heel nastond. Bij de een was dat haar echtgenoot en vader van haar kinderen, bij de ander haar levenskameraad en bij de derde (een humanistisch geestelijk raadsvrouw), haar dochter. Een onthullend boek.

Albert Nieuwland

Boeken & tijdschriften

Denken over moraal, vernieuwend denken over morele opvoeding.
Een uitgave van de Oudervereniging voor de Moraal (OVM), Antwerpen, 1992. Groot formaat, 108 pagina's, *f* 15,–.
In Nederland alleen verkrijgbaar bij Interior, Postbus 367, 3850 AJ Ermelo (03417-61440).

Denken over Moraal is de nieuwste overzicht-studie die de OVM nu voor de derde keer heeft samengesteld. Deze nieuwe versie gaat ervan uit dat het oude idee, dat vaak deelnemen aan morele discussies niet alleen het *denken* over moraal zou bevorderen, maar dat dit ook zou leiden tot moreel *handelende* mensen. Dit idee van L. Kohlberg wordt in dit boek niet zonder meer gevolgd. Hier wordt veel meer bekeken op welke manier kinderen ook in moreel handelen dat gekenmerkt wordt door verantwoordelijkheid, autonomie en creativiteit *geoefend* kunnen worden. Zelfs de vraag naar eindtermen van dit moraal-onderwijs wordt niet uit de weg gegaan.
Het boek bevat een groot aantal lesvoorbeelden van lessen in morele vorming. Daarnaast een profielschets van de 'leerkracht zedenleer in de basisschool', waarbij de vraag naar de rol van de eigen levensovertuiging uitgebreid aan bod komt. Tot slot een artikel over de moeilijke positie waarin de 'niet-confessionele zedenleer' in België verkeert. In België is een heftige discussie aan de gang over de vraag of dit schoolvak echt 'humanistisch' (vrijzinnig) moet worden door de inhoud van de lessen onder de verantwoordelijkheid van de vrijzinnige beweging te brengen, of niet. De tegenstanders van het 'zendend genootschap model' laten zich ook horen in de humanistische bladen in België (o.a. Ronald Commers). Zij zijn bang dat het vak 'moraal' geheel zal verdwijnen als het huidige staats-model van keuze door de leerling uit een pluriform aanbod door een zendend genootschap-model vervangen zou worden.

***Tijd en Taak*, onafhankelijk blad voor religie en socialisme. Waarin opgenomen *Wending*.**
Postbus 83057, 1080 AB Amsterdam.
f 75,– per jaar. Verschijnt om de 14 dagen.

Tijd en Taak is de voortzetting van het in 1902 opgerichte blad 'De blijde wereld'. Sinds 1992 maakt het tijdschrift *Wending* deel uit van het blad, waardoor het een aantal keer per jaar een 'Wending katern' bevat. In een septembernummer van vorig jaar bijvoorbeeld: 'Diagnose van modern levensgevoel'. De redactie zegt hierover: "Het is niet gemakkelijk een 'levensgevoel' waar men zelf midden in staat te moeten diagnostiseren. Dit geldt des te sterker voor een levensgevoel dat onbepaald en ongrijpbaar is en dit ook wil weten. Veelvoudig en in allerlei toonaarden wordt vastgesteld, dat de tijd van de ideologieën en de grote metafysische verhalen voorbij is."
Rechtssocioloog Paul van Seters plaatst in 'De falende samenleving, verantwoorde-

lijke burgers, ieder voor zich' een aantal cultuurkritische uitlatingen van minister-president Lubbers in het licht van theorieën over het narcisme en consumentisme van moderne mensen. Zijn analyse van deze theorieën leidt hem tot de conclusie, dat de diagnose weinig hoop op genezing geeft; het simpele appel op burgerzin en normbesef schiet in ieder geval tekort.
In nummer 2 van 1993 (30 januari) gaan Paul Cliteur en Piet Thoenes in op het waarden-debat dat in *Tijd en Taak* door S. Couwenberg was begonnen. Couwenberg riep op tot een fusie tussen humanisme en christendom tegen het bedenkelijke waardenrelativisme van het postmodernisme. Maar: "Het humanisme accepteert een religie alleen voorzover het humanitaire waarden erkent als rationaliteit, autonomie, solidariteit enz.", zo stellen Cliteur en Thoenes. Voor hen is niet het christendom, maar het humanisme de meest zuivere levensbeschouwelijke expressie van bijvoorbeeld de mensenrechtenidee.
Tijd en Taak bevat steeds artikelen over actuele politieke en sociale vraagstukken, belicht vanuit de religieuze/socialistische invalshoek.
Het is aanwezig in de UvH-bibliotheek.

Dr. Ruud Heijblom, *Mangagement met intuïtie, Intuïtie als bron om managementsvermogens te mobiliseren.*
Uitg. Nelissen, Baarn, 1992. 192 pagina's, *f* 34,50, Bfr 690. ISBN 9024412854.

In dit boek gaat het niet in de eerste plaats over commercieel management, maar over het gedrag en de vermogens van de manager als persoon. Voor geestelijk verzorgers zijn er tal van situaties waarin het beslist noodzakelijk is om slagvaardig en succesvol te zijn. Het gaat dan niet zo zeer om de snelheid van de beslissingen, maar zeker wel om de doelmatigheid en slagvaardigheid bij het verdedigen van belangen in een door commercieel management beheerste structuur. Vandaar dat dit boek over management voor geestelijk verzorgers nuttige lectuur kan zijn. Intuïtie wordt hier op een concrete manier gebruikt, en toepasbaar gemaakt voor concrete situaties. Heijblom gaat ervan uit dat het verstandelijke, rationele element naast niet-rationele en gevoelsmatige elementen een belangrijke rol speelt bij het nemen van beslissingen. Dat niet-rationele, gevoelsmatige element noemt hij intuïtie.

Ben Vedder e.a. (red., *Zin tussen vraag en aanbod. Theologische en wijsgerige beschouwingen over zin.*
Tilburg University Press, 1992, 322 pagina's, *f* 37,50. ISBN 9036199026.

De hedendaagse theologie wordt geconfronteerd met een samenleving waarin de vaste structuren van zingeving sterk aan verandering onderhevig zijn. Desondanks gaan de auteurs uit van een begrip 'levensbeschouwing' dat staat voor "een min of meer geïnstitutionaliseerd systeem van opvattingen over de betekenis van het leven" (p. 212). Het woord 'levensbeschouwing' is voor hen dus synoniem met een vaag soort katholiek geloof.
In *Zin tussen vraag en aanbod* bundelen docenten van de Theologische Faculteit Tilburg, bij gelegenheid van het vijfentwintig jarig bestaan van de faculteit, hun reflecties en onderzoek naar het fenomeen van de veranderende zingeving. Daarbij komen tal van vragen aan de orde, zoals: "Wat is zin? Op welke wijze geeft de theologie een antwoord op de

vraag naar zin? Hoe komt de betekenis van zin van een Bijbeltekst tot stand? Hoe ontdekt de historicus de zin van iemands leven? Hoe gaat de veranderende samenleving om met de vraag naar zin? Op welke manier is de godsdienst in zijn verschillende verschijningsvormen een antwoord op de vraag naar zin?"
De auteurs willen met hun verschillende studies een bijdrage leveren aan de actuele vragen op het gebied van zingeving, dat hier beperkt wordt tot de religieuze zingeving.
Het boek bestaat uit een wijsgerig-theologisch deel, een historisch deel, en een praktisch-theologisch deel. In dit laatste deel wordt ook ingegaan op religieuze zingeving in de Islam, in de praktijk van de hulpverlening, in het praktische leven, en in wat men noemt "alternatieve zingevingssystemen" die "op de markt" zijn.
Het boek is op 15 november gepresenteerd op een symposium van de theologische faculteit van Tilburg: Helpen, zin en onzin (over de zin en de betekenis van helpen).

VOO (**Vereniging Openbaar Onderwijs**), ***Tijd voor identiteit.*** **Godsdienst- en vormingsonderwijs op de openbare school.** Nummer 26 van Kaderreeks, Almere, 1992, 38 pagina's, *f* 15,–, ISBN 907227217X.

Dit is een zeer informatief deeltje uit de kaderreeks die de Vereniging voor openbaar onderwijs uitgeeft. Het geeft een duidelijk beeld het onderwijsbeleid in Nederland ten aanzien van het godsdienst- en vormingsonderwijs in het openbaar onderwijs. Naast hoofdstukken over de principiële en de wettelijke status ervan wordt een helder beeld gegeven van de verschillende denominaties die betrokken zijn: IKOS, christelijk vormingsonderwijs; HVO, humanistisch vormingsonderwijs, en SPIOR, Islamitisch godsdienstonderwijs. Onmisbaar voor elke geestelijk verzorger die ook vormingsonderwijs geeft.

Ook daar moet aandacht voor zijn. Het uitzendbeleid van de krijgsmacht.
Uitgave van het Bureau hoofdraadsman, Oranje Nassaulaan 71, 3708 GC Zeist. 59 pagina's. Gratis.

Naast het maandelijks verschijnende blad EGO brengt de dienst Humanistisch Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht in de maand december ook traditiegetrouw een zogenaamd 'jaarboekje' uit. Het onderwerp is dit keer het uitzenden van militairen in den vreemde in VN-verband. De samenstellers zijn Klazien van Brandwijk, Wim Heij en Frank Spoelstra.
Het boekje bevat 13 interviews over de beleving van uitzending door politici, militairen en familieleden. Geen visies van geestelijk verzorgers op het probleem, of uitgewerkte analyses. De interviews worden door raadslieden afgenomen.
Het jaarboekje is voor EGO-lezers bedoeld. Een abonnement op EGO kost *f* 15,– per jaar.

Contactblad voor het Justitiepastoraat. **Jaargang 43, nummer 2, december 1992.**
Redactie: Postbus 20301, 2500 EH, Den Haag.

Het *Contactblad* is het oudste orgaan op het gebied van het categoriale pastoraat. Het is geen echt tijdschrift, want het

heeft geen abonnees, en verschijnt onregelmatig. Het is slechts contactorgaan voor pastores die bij de inrichtingen van Justitie werken.
Dit nummer is geheel gewijd aan de studiedagen die de katholieke en de protestantse justitiepastores afzonderlijk gehouden hebben in 1992. Het bevat ook een bijdrage uit de studiedag van Belgische aalmoezeniers, die dan weer handelt over de opleidingsmogelijkheden van justitiepastores in Nederland.
Het onderwerp dat in dit nummer de meeste aandacht krijgt is de positie van de pastoraal werkenden ten opzichte van de R.k. priesters. Mr. Dr. A. Meijers formuleert het zo: "De pastoraal werker is een pastoraal theologisch geschoolde leek, die officieel en professioneel kerkelijk pastoraat uitoefent."
In 1991 was reeds een werkgroep gevormd die de positie van de pastoraal werkenden onder de loep moest nemen. Bij justitie werken 39 pastoraal werkenden en 21 priesters. Uit een enquête onder deze katholieke pastores blijkt dat hen in grote meerderheid een democratische kerk voor ogen staat. De 'strijd tegen het centrale kerkgezag' blijkt ook bij de justitiepastores een hot item.
De werkgroep is van mening dat het corps van 60 pastores gebruik moet maken van het feit dat er zoveel pastoraal werkenden in haar gelederen zijn, en denkt daarbij aan het vervullen van een soort voortrekkersfunctie: "Het beroep van pastoraal werkende is een vrij jonge professie, waarbinnen nog niet veel is vastgelegd. Behalve boeiende en uitdagende kanten heeft die situatie ook negatieve consequenties; dat elke nieuwe collega pastoraal werkende opnieuw het wiel moet uitvinden en door een berg onzekerheden haar/zijn weg moet zien te vinden. Het zou fijn zijn als het corps t.z.t. aan beginnende collega's een soort map aan zou kunnen bieden met: de ontwikkeling van gedachten tot nu toe, de stand van zaken, en hoe om te gaan met heikele thema's" (p. 11). Tot deze heikele thema's behoort uiteraard de al of niet bevoegdheid tot het bedienen van sacramenten.
Een meerderheid van de katholieke justitiepastores bleek bereid te zijn het voortouw te willen nemen om pastoraal werkers "beter in beeld te brengen" (p. 16). Er is dus bij deze groep werkers duidelijk behoefte aan een verbetering van het professionele image van de geestelijke verzorger, in casu van de pastoraal werker.

J. Maas, *Verhalen met verhalen? Een semiotische studie naar de contextuele benadering van bijbelteksten in godsdienstonderwijs en katechese.*
Tilburg, 1993, 355 pagina's, *f* 59,50.
ISBN 9036198534.

Op 14 januari promoveerde J.J.C. Maas aan de Theologische Faculteit Tilburg op het proefschrift *Verhalen met verhalen.* Maas is in zijn onderzoek nagegaan hoe bijbelverhalen zich tot hedendaagse verhalen verhouden. Om bijbelverhalen tot leven te wekken, wordt in het godsdienstonderwijs, in catechesegroepen en in preken vaak gebruik gemaakt van de zgn. contextuele benadering: een schriftverhaal wordt verduidelijkt aan de hand van een profaan, modern verhaal. Door de overeenkomst tussen beide verhalen en door de herkenbaarheid van het profane verhaal wordt de afstand tussen de hedendaagse lezer en de bijbeltekst overbrugd.
In het onderzoek wordt gebruik gemaakt van het semiotisch analysemodel van

Greimas. Deze structurele methode van tekstonderzoek is bijzonder geschikt om de eigen 'betekenisproductie' van een tekst op te sporen. Met behulp van het semiotisch analysemodel wordt een aantal in het hedendaagse godsdienstonderwijs gehanteerde bijbelverhalen samen met hun parallelle profane verhaal geanalyseerd. Zo kunnen betekenissen van bijbelpassages en de daarmee verbonden actuele contexten worden vergeleken. Het resultaat van het onderzoek van Maas is een reeks criteria waaraan goede contextverhalen moeten voldoen.

Berichten & adressen

Prijs van het Peletierfonds voor de Belgische Patsy Sörensen

De Stichting Mr. A.E. Ribbius-Peletierfonds heeft november vorig jaar haar eerste prijs uitgereikt. Dit fonds, een nalatenschap van mevrouw A. E. Ribbius-Peletier, looft om het jaar twee prijzen van *f* 5000,– uit: één voor iemand die, handelend vanuit humanistische beginselen, heeft bijgedragen tot de emancipatie van de vrouw, en een prijs voor een essay dat het praktisch humanistisch handelen nader beschouwt.
Patsy Sörensen, woonachtig in Antwerpen, en actief in de hulpverlening aan prostituées in het Antwerpse centrum Payoke, is de eerste laureate van het Peletierfonds. Zij heeft in 1988 een opvang- en informatiecentrum voor prostituées (van beiderlei kunne) opgezet in Antwerpen, naar het model van het huiskamerproject 'Keetje Tippel', dat in diezelfde tijd in Rotterdam werd uitgevoerd.
Zowel prostituées die met hun beroep willen stoppen, als actieven die met allerlei problemen worden geconfronteerd, kunnen in centrum 'Payoke' terecht. Het centrum wordt gecoördineerd door Patsy Sörensen, en wordt ondersteund door een staf van hulpverleners met verschillende deskundigheden.
Het adres van het Peletierfonds is: Universiteit voor Humanistiek, postbus 797, 3800 AT, Utrecht. Men kan namen van kandidaten voor zowel de praktische als de essayprijs gedurende het hele jaar aan het fonds doorgeven.

Zorgvernieuwing

Wie goed op de hoogte wil blijven van de laatste ontwikkelingen rond de zorgvernieuwing kan een (gratis) abonnement nemen op het WVC Informatiebulletin 'Zorgvernieuwing; voorbereiding stelselverandering'. Dit bulletin meldt regelmatig de laatste stand van zaken met betrekking tot de zorgvernieuwing in de gezondheidszorg en aanverwante maatschappelijke dienstverlening. Voor een gratis abonnement kunt u bellen met 070-3407007 of schrijven naar Postbus 5406, 2280 HK Rijswijk.
Het bulletin is ook verkrijgbaar in braille, in grote letter of op cassetteband. Wie hier belangstelling voor heeft moet bellen naar de Bibliotheek voor aangepaste lectuur in Ermelo, 03417-51014.

Deugt de ethiek?

Het katholieke samenwerkingsverband 'De Thomas More Academie' organiseert in maart en april een aantal lezingen over de verschillende soorten ethiek die in deze tijd opkomen.
"In de jaren negentig koersen we niet meer vanzelfsprekend op de opvattingen van traditionele instanties als kerk en politiek. In veler ogen staat het wegvallen van traditionele structuren gelijk aan het verliezen van allerlei normen en waarden. maar tegelijkertijd staan morele vraagstukken in het middelpunt van de belangstelling. Vele mensen denken mee over wat kan en mag in het bedrijfsleven en de gezondheidszorg. Met het milieu lijkt iedereen het beste voor te hebben. Mensen hebben wel degelijk een mening over morele vraagstukken," aldus de prospectus van de Th. More Academie.
"Waar komt deze belangstelling voor ethiek vandaan? Vervangt zij de richtlijnen van de oude leveranciers van levensbeschouwing?

Agenda

Of gaat het veel meer om een ontwikkeling in het praktische 'beheer' van onze ingewikkelde samenleving? Wordt ethiek een quasi-technische discipline om beleidsproblemen de baas te kunnen blijven, een soort 'morele besliskunde'? zo stelt de prospectus verder.
Over de verschillende zienswijzen op ethiek (bedrijfsethiek, milieu-ethiek, medische ethiek) worden lezingen gehouden in Breda, Utrecht, Haarlem en Zwolle. Inlichtingen bij de Thomas More Academie, Postbus 32, 6500 AA, Nijmegen. Telefoon 080-615555.

Psychosynthese

Het Utrechtse Centrum voor Psychosynthese verzorgt opleidingen voor het professioneel werken als psychosynthese-counsellor of -gids. Er zijn ook voortgezette opleidingen voor psychosynthese-trainer, en voor mensen met een geschikte beroepsachtergrond is er een opleiding tot psychosynthese-therapeut.
Het Centrum wil een bijdrage leveren tot de bewustwording en groei van mensen. Psychosynthese wil de verschillende aspecten van iemands persoonlijkheid integreren. Uit die integratie kan innerlijke of spirituele groei ontstaan. Dit noemt men *spirituele psychosynthese.*
De counsellor-gids opleiding duurt 5 jaar, en kost *f* 3900,– per jaar + *f* 50,– inschrijfgeld.
Verder organiseert het Centrum Psychosynthese lezingen door het gehele land en 2 keer per jaar Introductie- en selectieweekends. Voor meer informatie: Postbus 85156, 3508 AD Utrecht. Telefoon 030-513737 (9.00 tot 13.30 uur).

9, 16, 23 en 30 maart

In het Polman's huis in Utrecht een lezingenserie over *ethiek, bedrijfsethiek, medische ethiek* en *milieu-ethiek*, georganiseerd door de Thomas More Academie. Op andere dagen in maart wordt deze serie ook gegeven in Breda, Haarlem en Zwolle. Info: telefoon 080-615555.

13 maart

UvH-voorlichtingsdag voor aanstaande studenten. Plaats: Drift 6, Utrecht.

19 maart

Symposium *De Westeuropese traditie: een geschiedenis van humanisme* (n.a.v. het boek van P. Cliteur en W. van Dooren). Plaats: Drift 6 Utrecht. Voor meer informatie gaarne contact opnemen met het Humanistisch Studiecentrum Nederland, Van Asch van Wijckskade 28, postbus 797, 3500 AT Utrecht, telefoon: 030-312674.

27 en 28 maart

Gesprekken over zin, conferentie van de Internationale school voor Wijsbegeerte in Leusden. Met L. Laeyendecker, P. Thoenes, A. Burms, G. van der Wal, F. Jacobs, Th. de Boer en H. Adriaanse. Begeleiding: Paul Wouters. Info: ISVW 033-650700.
Andere conferenties van de ISVW o.a.: *Ethiek in de praktijk* (1 en 2 mei); *Sokratisch Gesprek* (20 en 22 mei); *Nussbaum: The fragility of goodness* (12 juni).

15 mei

UvH-voorlichtingsdag voor aanstaande studenten. Plaats: Drift 6, Utrecht.

(ingezonden mededeling)

interior

Heeft u het al gelezen?

Ida Bunte, **Op eigen kracht**
Humanistische handreiking bij ziekte en herstel
ISBN 90-74322-02-6

"Ik zou willen dat er meer humanistisch georiënteerde boeken waren. De bundel is bemoedigend en stemt tot nadenken."
(Anneke Duyndam)

Bestel het door *f* 19,50 te storten op giro 3493438 van Interior, Postbus 367, 3850 AJ Ermelo. Voor België: Bfr. 390 op Gemeentekrediet van België rek. nr. 063184964180 t.n.v. Interior. Ook via de boekhandel verkrijgbaar.

(ingezonden mededeling)

AT

▪ AKTUELE TEKSTENSERIE OVER GEESTELIJKE VERZORGING, LEVENSBESCHOUWELIJKE COUNSELING EN VORMING ▪

De AT-serie is uitsluitend direct bij Interior verkrijgbaar, niet in de boekhandel. Het zijn losse artikelen, te bestellen door het bedrag over te maken op giro 3493438 van Interior, met vermelding van de bestelcode. Geen verzendkosten.

Nog leverbaar:

Harry Kunneman, *Humanisme als grondslag van geestelijk werk?*

Een pleidooi voor levensbeschouwelijke bewegelijkheid als basis van de professionele geestelijke verzorging. In de ogen van Kunneman is dit beter dan de traditionele levensbeschouwelijke binding aan genootschappen die zich op een funderingsdenken baseren.

Bestelcode: AT1.Kunneman. Prijs *f* 6,10.

Ilja Prigogine, *Tijd en het probleem van de twee beschavingen*

Een wetenschapstheoretische beschouwing over tijd vanuit het perspectief van de wetenschap, de wereld van de meetbaarheid en de wetten, en vanuit het perspectief van de kunst, de wereld van de onvoorspelbaarheid en het toeval.
Deze tekst heeft Prigogine juni 1992 uitgesproken op de 'Dag van het Humanisme', georganiseerd door het Belgische HV, in Gent.

Bestelcode: AT2.Prigogine. Prijs *f* 4,50

Geestelijk verzorgers of wetenschappers die in de AT-serie nota's of artikelen willen publiceren worden verzocht met Interior kontakt op te nemen.

HumanPress/Interior
▪ postbus 367, 3850 AJ Ermelo, Telefoon 03417 – 61440 ▪